

Priručnik KDILJP-a

za posmatranje
novih tehnologija u glasanju

Priručnik

KDILJP-a za posmatranje novih
tehnologija u glasanju

Septembar 2013. godine

Izdavač: Kancelarija OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR)
Ul. Miodowa 10
00-251 Varšava
Poljska
www.osce.org/odihr

© OSCE/ODIHR 2013

Sva prava zaštićena. Sadržaj ove publikacije može se slobodno koristiti i kopirati u obrazovne i druge nekomercijalne svrhe, s tim da svaku takvu reprodukciju prate odgovarajuća priznanja OEBS/ODIHR-u kao izvoru.

Kancelarija OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava (KDILJP) prvobitno je objavila ovaj priručnik 2014. godine pod naslovom *Handbook For the Observation of New Voting Technologies*. Ova verzija je prevod. U slučaju razlika u tekstu, molimo pogledajte publikaciju na engleskom jeziku kao konačnu i zvaničnu verziju.

Prevod ove publikacije se finansira iz projekta Podrška izborima na Zapadnom Balkanu za koji su sredstva obezbijedili Evropska unija i Austrijska razvojna agencija.

ISBN 978-83-66089-41-9

Dizajn: Nona Reuter

Naslovna fotografija: Agnješka Rembovska. **Birač glasa putem mašine za skeniranje glasova, Erdenet, 26. jun 2013. godine. Predsjednički izbori u Mongoliji.**

Štampano u Poljskoj

Sadržaj

Uvod	1
Kako koristiti ovaj priručnik	2
1 Kontekst posmatranja novih glasačkih tehnologija	4
1.1 Pregled	4
1.2 Prednosti i izazovi NTG-a	5
1.3 Vrste NTG	5
1.4 Obaveze preuzete u okviru OEBS-a i međunarodna dobra praksa	8
1.5 Ključna načela u posmatranju upotrebe novih tehnologija u glasanju za vrijeme izbornog procesa	9
1.5.1 Tajnost glasa	9
1.5.2 Integritet rezultata	9
1.5.3 Jednakost glasa	10
1.5.4 Opšte biračko pravo	10
1.5.5 Transparentnost	11
1.5.6 Odgovornost	11
1.5.7 Povjerenje javnosti	12
2 Uloga analitičara izborne posmatračke misije prilikom posmatranja novih tehnologija u glasanju	13
2.1 Uloga misije za procjenu potreba (MPP)	14
2.2 Specifična zaduženja izborne posmatračke misije	14
2.3 Uloga različitih analitičara u izornoj posmatračkoj misiji	15
2.3.1 Analitičar novih tehnologija u glasanju	16
2.3.2 Pravni analitičar	16
2.3.3 Analitičar izbora	16
2.3.4 Politički analitičar	17
2.3.5 Medijski analitičar	17
2.3.6 Koordinator dugoročnih posmatrača	17
2.4 Kodeks ponašanja za posmatrače OEBS/KDILJP-a	17
3 Analiza konteksta za nove tehnologije u glasanju: posmatranje od strane glavnog tima izborne posmatračke misije	18
3.1 Donošenje odluka da li i kako uvesti NTG	18
3.2 Pravni kontekst	21
3.3 Nove tehnologije u glasanju i izborni sistem	24
3.4 Političke stranke, civilno društvo i mediji	25

4	Procjena novih tehnologija u glasanju: rad analitičara NTG-a	27
4.1	Nabavka NTG-a	27
4.2	Uloga izborne administracije u upotrebi NTG-a	28
4.2.1	Restrukturiranje procesa glasanja	29
4.2.2	Višestruki metodi glasanja: integracija elektronskog glasanja i glasanja na papiru	29
4.2.3	Nadzor	30
4.2.4	Upravljanje rizicima	30
4.2.5	Uloga dobavljača	31
4.2.6	Obuka službenika na biračkim mjestima	31
4.2.7	Edukacija birača	32
4.3	Bezbjednost, tajnost glasa i integritet rezultata	33
4.4	Upotrebljivost, format glasačkih listića, dostupnost biračima i pouzdanost	36
4.4.1	Upotrebljivost	36
4.4.2	Format glasačkog listića	37
4.4.3	Pristup birača	38
4.4.4	Pouzdanost	38
4.5	Javno testiranje	39
4.6	Procjena i sertifikacija	41
4.7	Metode provjere	43
4.7.1	Revizije	43
4.7.2	Papirni trag revizije koji je provjerio birač i skenirani glasački listići	44
4.7.3	Provjera i glasanje putem interneta	45
4.8	Pristup posmatrača, dokumentacija i druge mjere transparentnosti	46
5	Regionalna perspektiva: uloga dugoročnih posmatrača i regionalnih analitičara	49
6	Uloga kratkoročnih posmatrača	52
7	Izvjestavanje: procjene i preporuke	57
8	Praćenje	60
Prilozi		64
	Prilog A: Korisna terminologija	65
	Prilog B: Kontrolna lista važnih pitanja	67
	Prilog C: Kodeks ponašanja izbornih posmatrača OEBS-a/KDILJP-a	69
	Prilog D: Izabrane obaveze preuzete u okviru OEBS-a, dokumenti dobre prakse i relevantni sudski predmeti	70

Uvod

O Priručniku za posmatranje novih tehnologija u glasanju u izdanju KDILJP-a

Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) za vrijeme izbora u značajnom je porastu posljednjih godina. Danas se u skoro svim izbornim procesima koriste nove tehnologije (od registracije birača do tabeliranja rezultata). Nove tehnologije takođe se koriste u glasanju i brojanju glasova u nekim zemljama, što je pokrenulo određena pitanja o tome koliko su te primjene u skladu sa obavezama preuzetim u okviru Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS) i dobrom praksom u demokratskim izborima drugih stranih organizacija.

Nekoliko država učesnica OEBS-a sprovelo je ili testiralo nove tehnologije u glasanju (NTG) tokom svojih izbora. To je podrazumijevalo upotrebu elektronskih glasačkih mašina, skenera za glasanje, glasanja putem interneta ili drugih elektronskih sredstava. Neke od ovih država i dalje koriste NTG, dok su druge prestale da ih koriste i vratile se na izborne metode zasnovane na papiru. Imajući u vidu opsežnu raspravu o potencijalnim prednostima koja je trenutno u toku, kao i izazove vezane za korišćenje NTG-a na izborima, Kancelarija OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava (KDILJP) posvetila je veću pažnju ovom pitanju u kontekstu svoje nadležnosti za posmatranje izbora.

U isto vrijeme, upotreba NTG-a postavlja određene izazove za posmatranje izbora. NTG se često primjenjuju na način koji otežava neposredno fizičko praćenje nekih bitnih procedura. Dodatna komplikacija je to što tipični posmatrač ne može u velikoj mjeri razumjeti NTG. Stoga, u KDILJP-ovoj metodologiji posmatranja izbora sve više se uzima u obzir tehnološki razvoj u oblasti izbora.

Ovaj priručnik je osmišljen tako da pruži osnovne smjernice svim izbornim posmatračkim misijama KDILJP-a o tome kako da posmatraju upotrebu NTG-a u izbornim procesima.¹ Izrađen je kao dio stalnog napora KDILJP-a da unaprijedi svoju metodologiju i poveća profesionalnost u praćenju određenih, specijalizovanih aspekata izbora. U priručniku su date praktične smjernice za izborne posmatračke misije (IPM) kako bi one u svoj rad uključile

¹ Termin izborna posmatračka misija (IPM), osim ako nije drugačije naznačeno u ovom priručniku, obuhvata i druge oblike misija u okviru KDILJP-a kao što su ograničena izborna posmatračka misija (OIPM), misija za procjenu izbora (MPI) i ekspertska misija za posmatranje izbora (EMPI).

NTG. Ovaj priručnik predstavlja dopunu i stoga ga treba čitati zajedno sa **Priručnikom za posmatranje izbora KDILJP-a** (šesto izdanje) i drugim publikacijama KDILJP-a.²

Često mnoga pitanja vezana za NTG zahtijevaju specifična stručna znanja i treba da budu primarna odgovornost analitičara novih tehnologija koji je član IPM-a. Ipak, pitanja NTG-a blisko su povezana sa pravnim, političkim i administrativnim aspektima izbornog procesa. Zbog toga, da bi se došlo do tačnih zaključaka potrebno je da svi članovi IPM-a budu upoznati i daju svoj doprinos. Posmatranje upotrebe NTG-a u izbornom procesu je odgovornost analitičara NGT-a koji blisko saraduje sa drugim članovima IPM-a uključujući i glavni tim, dugoročne posmatračke (DP) i kratkoročne posmatračke (KP), ukoliko su i oni dio misije.

Kako koristiti ovaj priručnik

Ovaj priručnik je osmišljen kao radno sredstvo. Treba da pomogne svim izbornim posmatračkim misijama u utvrđivanju i ocjenjivanju različitih elemenata NTG-a koji mogu uticati na sprovođenje demokratskih izbora. Priručnik je strukturiran tako da omogući članovima izborne posmatračke misije da se brzo usredsrijeđe na materijal koji je najrelevantniji za njihove specifične odgovornosti.

- ❑ Uvodno poglavlje daje opšti pregled i osnovne informacije o NTG-u, uključujući uvod u različite oblike tehnologija koje se obično koriste u procesima glasanja, brojanja i tabeliranja.
- ❑ Drugo poglavlje govori o ulozi izborne posmatračke misije u praćenju NTG-a i ulogama različitih analitičara u okviru misije. Takođe opisuje važne aspekte kao što su obim misije za procjenu potreba u ovoj oblasti i Kodeks ponašanja.
- ❑ Treće poglavlje razmatra kontekst u kojem se NTG koriste i utvrđuje pitanja koja nekoliko analitičara glavnog tima izborne posmatračke misije treba da razmotre i analiziraju u svojim zajedničkim naporima. Ovo uključuje elemente kao što su donošenje odluka o uvođenju NTG-a, pravni okvir, uticaj koji implementacija NTG-a može imati na cjelokupan izborni sistem i javnu raspravu među političkim strankama, civilnim društvom i medijima o korišćenju NTG-a.
- ❑ Četvrto poglavlje fokusira se na ulogu analitičara NTG tokom izborne posmatračke misije, kao i na specifične elemente koje treba posmatrati, sistematski analizirati i procjenjivati.
- ❑ Peto i šesto poglavlje utvrđuju one aspekte NTG-a koje dugoročni i kratkoročni posmatrački mogu konkretno posmatrati kako bi izborna posmatračka misija prikupila informacije u vezi sa implementacijom NTG-a na regionalnom nivou i na biračkim mjestima.
- ❑ U sedmom poglavlju govori se o izvještavanju izborne posmatračke misije i elementima koje misije treba da razmotre prilikom obavljanja procjena, donošenja zaključaka i predstavljanja preporuka u vezi sa NTG-om na izborima.
- ❑ U posljednjem poglavlju prikazani su načini na koje KDILJP može pomoći državama učesnicama u sprovođenju ranije datih preporuka u vezi sa NTG-om.
- ❑ U prilogima je dat pojmovnik koji sadrži korisnu terminologiju, glavnu kontrolnu listu i Kodeks ponašanja posmatrača KDILJP-a, kao i tekstove na temu ključnih obaveza preuzetih

2 Takođe vidjeti: <<http://www.osce.org/odihr/elections/75352>>. KDILJP je objavio raspravu na temu novih tehnologija u glasanju 2008. godine (vidjeti <<http://www.osce.org/odihr/elections/34725>>). Ovaj priručnik sadrži pitanja koja su bila dio te rasprave.

u okviru OEBS-a i reference koje upućuju na međunarodnu dobru praksu, uključujući i odabrane sudske predmete, relevantne za korišćenje NTG-a na izborima.

Priručnik sadrži određeni broj kontrolnih lista čija svrha je da pomognu posmatračima na različitim nivoima da brzo počnu da istražuju pitanja vezana za NTG. One služe i kao podsjetnik na pitanja koja svaki član tima treba da razmotri tokom misije. Svako pitanje neće nužno biti relevantno za svaku izbornu posmatračku misiju s obzirom na raznovrsnost praksi vezanih za NTG, o čemu se detaljnije govori u sljedećem poglavlju.

Pošto su svi izbori priča za sebe, sva pitanja obrađena u ovom priručniku neće biti relevantna za sve izbore u kojima se koriste NTG. Na nekim izborima, NTG se mogu koristiti u velikoj mjeri; na drugim se mogu samo ograničeno testirati. Isto tako, različite izborne posmatračke misije će moći više ili manje da stave naglasak na pitanja koje se tiču NTG-a u zavisnosti od njihove veličine, dužine i resursa. Međutim, u okviru resursa, i tamo gdje je to relevantno, IPM treba da imaju u vidu NTG i da u svoje izvještavanje i preporuke unesu bilo kakve probleme, kada je to potrebno.

Posmatrači raspravljaju sa službenicima u Norveškoj o procesima glasanja putem interneta i o tome kako se oni prate, 2013. godine

1

Kontekst posmatranja novih glasačkih tehnologija

1.1 Pregled

U ovom priručniku „nove tehnologije u glasanju“ (NTG) su definisane kao upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) u glasanju i brojanju glasova. To podrazumijeva upotrebu elektronskih glasačkih sistema, skenera za glasanje i glasanje putem interneta. U ovom priručniku koristi se i termin „elektronsko glasanje“; osim ako nije drugačije naznačeno, ovaj termin treba smatrati sinonimom za „nove tehnologije u glasanju“.

Analiza NTG-a ponekad nalaže da se sačini pregled pratećih tehnologija kao što su elektronski sistemi za administraciju izbora i druge nove tehnologije koje se mogu koristiti u izbornim procesima kao što su sistemi za registraciju birača ili (biometrijska) identifikacija birača; međutim, analiza tih podataka nije obuhvaćena ovim priručnikom.

1.2 Prednosti i izazovi NTG-a

Države učesnice OEBS-a navele su različite razloge za uvođenje NTG-a u svoje izborne procese. Među navedenim prednostima je to što NTG imaju potencijal da povećaju izlaznost birača, olakšaju uključivanje građana koji žive u inostranstvu, smanje troškove izborne administracije, olakšaju sprovođenje istovremenih izbora, smanje ljudsku grešku (uključujući nevažeće glasačke listiće), poboljšaju tačnost brojanja i povećaju brzinu tabeliranja i objavljivanja rezultata. NTG takođe mogu imati potencijal da povećaju pristup biračima sa invaliditetom i biračima koji govore manjinskim jezicima.

Istovremeno, NTG donose i određene potencijalne izazove. Jedan izazov je potreba da se sačuva tajnost glasanja, a da se istovremeno obezbijedi integritet rezultata. Do sada je bilo teško dokazati da proces elektronskog glasanja - posebno glasanje putem interneta – može istovremeno da ispoštuje oba ova osnovna demokratska načela. Još jedan izazov je taj što NTG unose dodatne složenosti u izborni proces kao što su: potreba za izmjenama i dopunama zakona; planiranje kako će NTG biti nabavljene, testirane, ocijenjene, sertifikovane i obezbijedene; kako će se obezbijediti edukacija birača i obuka službenika zaduženih za izbore; prisutna je i opšta zabrinutost u vezi sa transparentnošću procesa i pristupom posmatrača. Upotreba NTG-a, stoga, ne mora nužno izgraditi povjerenje; prije svega, čini se da je za uspješnu implementaciju potrebno prethodno povjerenje u izbornu administraciju. Ovi izazovi, ukoliko se ne riješe u potpunosti, mogu oslabiti povjerenje javnosti u izborni proces.

1.3 Vrste NTG

Kao i kod tradicionalnog glasanja na papiru, NTG se mogu koristiti u kontrolisanim okruženjima, kao što su biračka mjesta, ili u nekontrolisanim okruženjima, kao što je glasanje sa kućnog računara ili pametnog telefona. Iako postoji mnogo vrsta uređaja koji su na raspolaganju, NTG koje se trenutno koriste u području OEBS-a mogu se podijeliti u četiri glavne kategorije:

1. Tehnologija skeniranja glasačkih listića koristi glasački listić koji je označio birač ili koji je označen pomoću uređaja za označavanje glasačkih listića na biračkom mjestu koji se zatim ubacuju u uređaj za skeniranje i broje elektronskim „čitanjem“ onoga što je birač označio na glasačkom listiću. Ti uređaji mogu biti smješteni na biračkim mjestima ili u centrima za brojanje koji se smatraju kontrolisanim okruženjima.³

2. Sistemi za neposredno elektronsko brojanje glasova, tzv. DRE sistemi (engl. Direct Recording Electronic systems) evidentiraju izbor birača na biračkom mjestu, obično pomoću

³ U nekim slučajevima, tehnologija za skeniranje glasačkih listića se takođe koristi za brojanje glasačkih listića poslatih poštom koji su označeni kod kuće i poslani nadležnim organima.

dodirnog ekrana ili tastera, i broje glasove elektronskim putem. Slično kao kod skenera, ovi sistemi se obično nalaze u kontrolisanim okruženjima.

3. Glasanje putem interneta omogućava biračima da glasaju bilo gdje, u nekontrolisanom okruženju. Glasovi se pohranjuju i agregiraju elektronski na centralizovanoj lokaciji. Internet je primarni kanal za glasanje koji se trenutno koristi u sistemima elektronskog glasanja sa udaljenosti.

4. Hibridni oblici NTG-a kombinuju kontrolisano okruženje biračkog mjesta sa centralizovanim snimanjem i brojanjem glasova putem interneta. U ovim sistemima birači moraju glasati na računaru na biračkom mjestu i glasovi se onda prenose elektronskim putem na centralni server.

U sljedećoj tabeli dat je pregled tehnologija glasanja koje se trenutno koriste u području OEBS-a u skladu sa okruženjem u kojem se glasa i alatima korišćenim za glasanje. Pomaže da se bolje shvate odlike raspoloživih novih (elektronskih) glasačkih tehnologija i njihov odnos sa tradicionalnim.

Medium \ Okruženje	Upotreba u kontrolisanom okruženju	Upotreba u nekontrolisanom okruženju	Upotreba u kombinovanim okruženjima
Glasanje na glasačkim listićima	Glasanje na listićima na biračkim mjestima	Glasanje putem pošte	Glasanje putem mobilne glasačke kutije
Glasanje pomoću NTG-a	Sistemi za neposredno elektronsko brojanje glasova (DRE)	Glasanje putem interneta	Hibridne NTG: DRE sistemi uz upotrebu tehnologija glasanja putem interneta
Glasački listići i elektronsko brojanje	Skener glasačkih listića		Centralno brojanje glasova poslanih poštom upotrebom skenera glasačkih listića

Tabela 1: Oblici glasanja u području OEBS-a

Bez obzira na to koja NTG je u pitanju, važno je obezbijediti da se zbir glasova može provjeriti i, a da se pritom sačuva tajnost izbora svakog pojedinačnog birača. Standardna praksa sprovođenja nasumičnog, ručnog brojanja može biti djelotvorno sredstvo za provjeru; međutim, ručno brojanje zahtijeva upotrebu papira u sistemu. Ovo je moguće samo ukoliko je NTG instalirana u kontrolisanim okruženjima.

Tehnologija skeniranja glasačkih listića nudi mogućnost ručnog brojanja. Mogućnost tih uređaja da skeniraju ono što su birači označili kao svoj izbor zavisi od toga da li je birač pravilno označio glasački listić, a istovremeno je podložna i marginalnim greškama uređaja i oslanja se na pravnu definiciju važećeg glasačkog listića.

Neki sistemi za neposredno elektronsko brojanje glasova birača (DRE) uključuju papirni zapis kojeg memoriše sistem što dozvoljava biraču da provjeri zapis, idealno prije nego se glasanje

desi. Ovakav papirni zapis se zove „papirni trag revizije koji je provjerio glasač“ (engl. Voter-Verified Paper Audit Trail - VVPAT). DRE sistemi sa VVPAT-om nude mogućnost ručnog brojanja. DRE tehnologije koje čuvaju papirne zapise koje birač nije provjerio takođe mogu omogućiti ručno ponovljeno brojanje glasova, ali će ovi ponovo pobrojani podaci prikazati ono što je sistem zabilježio, što ne mora nužno biti namjeravani izbor birača.

Ostali DRE uređaji evidentiraju glasove samo elektronski i ne omogućavaju ručno brojanje. Ovi sistemi bez papira oslanjaju se na elektronsku memoriju radi čuvanja zapisa glasačkih listića na odvojenom hardveru, kao što je hard disk ili memorijska kartica, a većina vodi dnevnik operacija („dnevnik revizije“). Kontrolom ovih podataka mogu se razjasniti pitanja ukoliko ona budu postavljena pri čemu je tu neophodna intervencija stručnjaka koja možda neće biti uspješna ako postoje greške u hardveru.

Glasanje putem interneta, po svojoj prirodi, ne dozvoljava ručno brojanje glasova. Sistemi glasanja putem interneta se, dakle, oslanjaju na mjere bezbjednosti računara, sertifikaciju i, konačno, na stepen povjerenja u systemske programere i operatere. Neke tehnologije glasanja putem interneta daju pojedinačnim biračima mogućnost da potvrde da su njihovi glasovi evidentirani kao konačni. Hibridni sistemi mogu imati ručni uređaj za brojanje ukoliko je VVPAT uključen; u suprotnom, ovi sistemi oslanjaju se na iste mehanizme kao i sistemi za glasanje putem interneta u svrhu obezbjeđenja integriteta rezultata.

Trenutno se testiraju nove elektronske mjere koje koriste kriptografiju⁴ s ciljem da obezbijede sličnu provjeru od početka do kraja.⁵ Takvi sistemi su osmišljeni tako da se koriste bez papirnih tragova i uglavnom se upotrebljavaju u nekontrolisanim okruženjima, kao na primjer glasanje putem interneta. Neka od ovih rješenja, kao što je provjera putem mobilnog telefona, bi omogućila pojedincima da provjere svoj glas putem posebnog elektronskog kanala mada to ne bi mogla biti univerzalna provjera. Svi NTG sistemi treba da rade u odgovarajućem pravnom okviru i u odgovarajućem organizacionom okruženju koje obezbjeđuje integritet elektronskog glasanja.

Konačno, važno je napomenuti da je trenutni trend u državama učesnicama OEBS-a koje su uvele NTG da se zajedno sa elektronskim glasanjem koristi neka vrsta dokaza na papiru.⁶ U nekim slučajevima, elektronsko glasanje se nudi kao alternativni kanal za glasanje koji je dostupan svima ili samo nekim biračima. U drugim slučajevima, NTG se koriste isključivo u određenim geografskim područjima, obično za građane u inostranstvu, dok se glasački listići koriste u drugim slučajevima.

4 Kriptografija je tehnika bezbjednog skladištenja podataka tako da treća strana ne može imati pristup podacima.

5 Provjera od početka do kraja (eng. End-to-end verification) je funkcionalnost sistema NTG koja omogućava provjeru rezultata na opštoj i/ili pojedinačnoj osnovi. Sistemi sa opštom provjerom obezbjeđuju sredstvo nezavisnoj trećoj strani da utvrdi da li su rezultati izbora objavljeni ispravno i bez manipulacije putem ručnih ili matematičkih provjera. Na pojedinačnom nivou biračima se pruža mogućnost da potvrde da li su njihovi glasovi zabilježeni na način na koji su oni glasali, pohranjeni kao završeni i (idealno) prebrojeni kao što je označeno.

6 Korišćenjem VVPAT-a ili skenera glasačkih listića.

1.4 Obaveze preuzete u okviru OEBS-a i međunarodna dobra praksa

Sistemi NTG su namijenjeni da ispune iste funkcije kao što su papirni ili mehanički sistemi i stoga moraju ispunjavati iste standarde koji važe za ove sisteme. Obaveze preuzete u okviru OEBS-a definišu načela demokratskih izbora bez obzira na tehnologiju koja se koristi. Države učesnice OEBS-a su usaglasile načela u Dokumentu iz Kopenhagena iz 1990. godine i u kasnijim obavezama u preuzetim okviru OEBS-a.⁷ Konkretno govoreći, proces glasanja zahtijeva ostvarivanje opšteg, neposrednog, jednakog i tajnog glasa putem glasanja, brojanja i tabeliranja glasačkih listića na pošten, transparentan i odgovoran način.

Do danas, države učesnice OEBS-a nijesu utvrdile posebne obaveze u pogledu NTG-a. Međutim, tokom posljednje decenije u Savjetu Evrope udruženi su napori u cilju izrade standarda za NTG.⁸ Odbor ministara Savjeta Evrope je 2004. godine izdao Preporuku o pravnim, operativnim i tehničkim standardima za elektronsko glasanje, što predstavlja jedini specijalizovani međunarodni pravni dokument u vezi s tim.⁹ Ova preporuka uslijedila je nakon izvještaja Evropske komisije za demokratiju putem prava Savjeta Evrope (Venecijanska komisija) o kompatibilnosti glasanja na daljinu i elektronskog glasanja sa zahtjevima iz dokumenata Savjeta Evrope.¹⁰ Detaljniji dokumenti u vezi sa transparentnošću i sertifikacijom elektronskih sistema glasanja usvojeni su 2011. godine, kao dopuna Preporuke iz 2004. godine.¹¹ Na nacionalnom nivou, nekoliko država učesnica OEBS-a pokrenulo je inicijative za osmišljavanje sopstvenih zahtjeva.

Zajedno sa obavezama za demokratske izbore preuzetim u okviru OEBS-a, ti standardi predstavljaju osnov za procjenu NTG-a. Konkretno govoreći, Preporuka Savjeta Evrope iz 2004. godine prepoznaje značaj omogućavanja praćenja elektronskih glasačkih procesa. Standardi Savjeta su često tehnički po prirodi i naglašavaju neke aspekte elektronskog glasanja koji mogu premašiti obim djelovanja izborne posmatračke misije ili misije za procjenu potreba. Oni, ipak, nude određene kriterijume domaćim organima, posmatračima i akademikima. Analitičari izborne posmatračke misije, a naročito analitičar novih tehnologija u glasanju, treba da budu upoznati sa ovim dokumentima.

7 Kompletnu listu vidjeti u: *Obaveze iz oblasti ljudske dimenzije OEBS-a*, knjiga 1, treće izdanje (Varšava: Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, 2011. godine), poglavlje 2.2 o izborima, <<http://www.osce.org/odihhr/76894>>.

8 Četrdeset pet od ukupno 57 država učesnica OEBS-a su takođe članice Savjeta Evrope.

9 „Izveštaj o kompatibilnosti glasanja na daljinu i elektronskog glasanja sa standardima Savjeta Evrope”, Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), 12-13. mart 2004, <<http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29012-e>>.

10 „Izveštaj o kompatibilnosti glasanja na daljinu i elektronskog glasanja sa standardima Savjeta Evrope”, Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), 12-13. mart 2004, <<http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29012-e>>.

11 „Smjernice za sertifikovanje sistema elektronskog glasanja”, Savjet Evrope, novembar 2011, <http://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/GGIS/E-voting/E-voting%202010/Biennial_Nov_meeting/Guidelines_certification_EN.pdf>; i „Smjernice o transparentnosti izbora sprovedenih putem interneta”, Savjet Evrope, novembar 2011, <http://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/GGIS/E-voting/E-voting%202010/Biennial_Nov_meeting/Guidelines_transparency_EN.pdf>.

1.5 Ključna načela u posmatranju upotrebe novih tehnologija u glasanju za vrijeme izbornog procesa

Svaki izborni proces u području OEBS-a, uključujući i one u kojima se koriste NTG, treba da obezbijedi puno poštovanje svih obaveza preuzetih u okviru OEBS-a. Konkretno, oni se mogu rezimirati u sljedećih sedam ključnih načela koji se primjenjuju prilikom posmatranja i procjene korišćenja NTG-a. Vrijedi detaljnije ispitati ta načela i njihove implikacije po NTG.

1.5.1 Tajnost glasa

Stav 7.4 Dokumenta OEBS-a iz Kopenhagena iz 1990. godine nalaže državama učesnicama da „obezbjede tajno glasanje ili ekvivalentnu proceduru slobodnog glasanja“. Ovaj zahtjev je u središtu demokratskog izbornog procesa, a svaki proces glasanja i brojanja koji ne ispunjava ovu obavezu se ne može smatrati demokratskim.

Tajnost glasa znači da ne treba da bude moguće povezati glas sa određenim biračem. Ova tajnost dozvoljava biraču da slobodno ostvari svoj izbor, bez mogućnosti prinude, zastrašivanja ili kupovine glasova. Sistemi NTG moraju biti u skladu sa ovim zahtjevom. Birači ne moraju bilo kome da dokazuju kako su glasali, a sam sistem ne smije dozvoliti identifikaciju birača i njenog ili njegovog glasa. Kada sistemi NTG obezbjeđuju biračima priznanice ili šifre kako bi oni utvrdili da li je njihov glas zabilježen, treba sprovesti dodatne mjere da bi se zaštitila tajnost u skladu sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a. Isto tako, sistem u kojem se čuva elektronski dnevnik koji bi mogao da se koristi za povezivanje birača sa njegovim ili njenim izborom takođe ne bi obezbijedio čuvanje tajnosti glasa.

1.5.2 Integritet rezultata

Integritet rezultata - pošteno brojanje glasova i izvještavanje o rezultatima u skladu sa stavom 7.4 Dokumenta OEBS-a iz Kopenhagena - podrazumijeva sprovođenje niza radnji. Svi glasovi moraju biti ubačeni u glasačku kutiju pošto ih birači obilježe, svi glasovi moraju biti prebrojani i rezultatima se ne smiju nezakonito dodavati ili se od njih oduzimati glasovi. Ne smije postojati mogućnost neočekivane prevare ili greške koja bi dovela do promjene rezultata. U procesu gdje postoji papirni glasački listić, integritet ovog niza se može obezbijediti posmatranjem svakog koraka procesa i potvrditi, ako je potrebno, kroz mogućnost ručnog ponovljenog brojanja.

Slično tajnosti glasa, sistemi NTG moraju obezbijediti garanciju integriteta rezultata kako bi bili usklađeni sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a u vezi sa brojanjem i izvještavanjem o rezultatima. Mora postojati mogućnost smislene provjere elektronskih glasova kao što su ručno ponovljeno brojanje ili provjera cjelokupnog procesa od početka do kraja. NTG koje se oslanjaju isključivo na povjerenje javnosti u poštenje izbornih službenika, dobavljača, programera ili tehničara ne pružaju djelotvorno sredstvo za provjeru izbornog integriteta. Mehanizam provjere mora u potpunosti da garantuje integritet rezultata bez ugrožavanja tajnosti glasanja.

U svim ovim slučajevima, provjeru treba da omogući organ koji je nezavisan od organa koji sprovodi izbore i - u vezi sa provjerom pojedinačnih glasova - treba da postoji mogućnost ponovljenog brojanja cjelokupnog broja prebrojanih glasova. Sistemi koji omogućavaju pojedinačnim biračima da provjere da li su njihovi glasovi ispravno zabilježeni nužno ne garantuju integritet ukupnih rezultata, osim u slučaju kada postoji mogućnost sprovođenja sveobuhvatnije provjere.

1.5.3 Jednakost glasa

Stav 7.3 Dokumenta iz Kopenhagena navodi da će države učesnice omogućiti „jednako biračko pravo punoljetnim građanima“. Iako ovaj zahtjev ima šire posljedice, jedan od aspekata načela jednakosti jeste da nijedan birač ne može glasati više puta u odnosu na nekog drugog birača, niti će građani biti spriječeni da učestvuju u glasanju. To znači da sistemi NTG moraju spriječiti bilo koju osobu da glasa više puta nego što je utvrđeno zakonom i moraju spriječiti oduzimanje glasova iz sistema. Neki sistemi glasanja putem interneta omogućavaju biračima da glasaju više puta, uz uslov da se računa samo posljednje glasanje. Ovo pomaže u smanjenju rizika od prisilnog glasanja i kupovine glasova. Shodno tome, mora postojati mogućnost provjere da li je došlo do kršenja načela jednakosti. Istovremeno, načelo jednakosti znači da glasanje treba da bude dostupno svim biračima, a naročito biračima koji žive u zemlji. Upotreba tehnologije u procesu glasanja koja diskriminiše određene grupe birača ili ih odvraća od učešća nije u skladu sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a. Sistemi NTG često podržavaju birače u ostvarivanju svog prava glasanja, npr. tako što će pomoći da se izbjegne nenamjerno prekomjerno ili nedovoljno glasanje.¹² Sistemi NTG treba da utvrde da li je nevažeće glasanje namjerno ili nenamjerno. S obzirom da postoji mogućnost da birač namjerno glasa putem nevažećeg glasačkog listića, sistemi NTG treba da savjetuju birače kako da izbjegnu glasanje nevažećim listićima ukoliko to nije njihova namjera. Ako se sistemi NTG koriste zajedno sa tradicionalnim glasačkim kanalima zasnovanim na papiru, onda svi načini glasanja treba da budu ekvivalentni, a birači koji biraju jedno ili drugo treba da dobiju jednak tretman. U protivnom, jednakost glasanja bi mogla biti ugrožena.

1.5.4 Opšte biračko pravo

Opšte pravo glasa sadržano je u stavu 7.3 Dokumenta iz Kopenhagena. Ova preuzeta obaveza znači da se svim građanima koji ispunjavaju uslov punoljetstva mora dati prilika da učestvuju na izborima, kao i da se moraju obezbijediti djelotvorna sredstva za njihovo učešće. Ako se NTG koriste na biračkim mjestima, one ne treba da predstavljaju jedini način glasanja, pošto birači koji su manje kompjuterski pismeni mogu imati problema u radu sa sistemom NTG. U tim slučajevima, građanima treba omogućiti korišćenje glasačkih listića ako oni to žele. Glasanje putem interneta ima potencijal da obezbijedi lakši pristup i više mogućnosti za učešće na izborima, posebno za birače suočene sa preprekama u pristupu biračkim mjestima, uključujući i one koji žive izvan svoje zemlje ili birače sa invaliditetom. Kao i kod svih oblika glasanja na daljinu, uključujući i glasanje putem pošte, postoji veći rizik u smislu prisiljavanja birača kako da glasaju ili kupovine glasova.

¹² Za više informacija o prekomjernom ili nedovoljnom glasanju, vidjeti poglavlje 4.4 Upotrebljivost i dizajn glasačkih listića.

1.5.5 Transparentnost

Transparentnost je kamen temeljac obaveza preuzetih u okviru OEBS-a vezanih za izbore, jer je neophodno provjeriti da li se izbori odvijaju u skladu sa zakonom i sa demokratskim načelima. Posmatranje izbora je ključni aspekt transparentnosti, kako je i prepoznato u stavu 8 Dokumenta iz Kopenhagena iz 1990. godine. Političke partije, kandidati i posmatrači treba da imaju priliku da posmatraju rad izbornih organa na svim nivoima, a naročito procese glasanja, brojenja i tabeliranja.

Posmatranje izbora mora biti svrsishodno.¹³ Mogućnost svrsishodnog posmatranja je naročito važna kada se u izborni proces uvode značajne promjene, kao što su NTG. U slučaju tehnologija elektronskog glasanja i brojanja, samo posmatranje birača i službenika koji upravljaju mašinama vjerovatno neće biti svrsishodno. Posmatračima mora da se obezbijedi dodatni pristup kako bi bili sigurni da su izbori u potpunosti u skladu sa zakonom i demokratskim načelima. Posmatrači ne treba da se miješaju u proces; međutim, oni treba da imaju potpun pristup dokumentaciji o sistemu, uključujući sertifikate i izvještaje o testiranju. Posmatračne ne treba obavezivati da potpisuju ugovore o neobjelodanjivanju informacija kako bi pristupili dokumentaciji ili pratili procese jer bi to ugrozilo sposobnost izborne posmatračke misije da izvještava o svojim nalazima. Zakonodavstvo i praksa koji ne dozvoljavaju dovoljan pristup posmatračima ne izvršavaju u potpunosti obaveze preuzete u okviru OEBS-a.

Transparentnost takođe uključuje obavezu da se svim zainteresovanim stranama na izborima, uključujući i birače, obezbijedi dovoljno sredstava pomoću kojih će detaljno saznati kako funkcionišu sistemi novih tehnologija u glasanju.

1.5.6 Odgovornost

Odluka br. 5/03 Ministarskog savjeta iz Matrihta iz 2003. godine naglasila je važnost odgovornosti onih koji su uključeni u izborni proces prema biračkom tijelu.¹⁴ Kada je riječ o NTG-u, to se odnosi na službenike zadužene za izbore, dobavljače, sertifikaciona tijela i druge koji su uključeni u nabavku, upravljanje i korišćenje NTG-a. Izborni službenici treba da budu odgovorni za sveukupno sprovođenje izbora, uključujući nadzor nad NTG. Ako NTG uključuju tehnologiju koju su dostavili privatni dobavljači, uloge i odgovornosti tih dobavljača moraju biti jasno definisani. Slično tome, agencije za sertifikaciju i druga tijela se moraju smatrati strogo odgovornim kako bi se obezbijedilo da izvršavaju svoja zaduženja.

Odgovornost takođe znači da treba voditi detaljne zapisnike koji opisuju načine na koji izborna administracija ili drugi kvalifikovani kadar koriste sistem, korake u radu i ko zapravo

13 Na primjer, u sistemima sa papirnim glasačkim listićima brojanje se ne može smatrati transparentnim ako su posmatrači prisutni tokom brojanja, ali se drže na udaljenosti sa koje ne mogu vidjeti sadržaj glasačkih listića, niti mogu provjeriti da li se glasovi broje na pošten način.

14 Odluka ministarskog savjeta OEBS-a, Odluka br. 5/03, „Izbori”, Matriht, 2. decembar 2003, <<http://www.osce.org/mc/40533>>.

obavlja posao. Idealno bi bilo da procedure opisane u ovim zapisnicima provjeri nezavisni revizori ili da se one sprovedu putem razdvajanja zaduženja.¹⁵

1.5.7 Povjerenje javnosti

Povjerenje javnosti je važan element demokratskog izbornog procesa što je i potvrđeno u dokumentima OEBS-a, uključujući Odluku br. 5/03 Ministarskog savjeta iz Maastrichta iz 2003. godine. Povjerenje javnosti se uvijek uzima u obzir u aktivnostima posmatranja izbora koje obavlja KDILJP. Povjerenje javnosti djelimično se zasniva na stepenu u kojem političke vlasti, izborni službenici i sudovi poštuju i podržavaju se gore navedenih načela. Povjerenje javnosti u izbore može se narušiti percepcijama o lošem upravljanju izborima ili o tome da oni možda ne odražavaju volju naroda u potpunosti.

Povjerenje javnosti je koristan temelj za upotrebu NTG-a. Kada postoji značajan stepen nepovjerenja u ili nezadovoljstva zbog izborne administracije, uvođenje NTG-a može biti problematično i može još više umanjiti povjerenje javnosti u izbore. Postepeni pristup uvođenju, zajedno sa detaljnim testiranjem, provjerom i potpunom transparentnošću, može pomoći u izgradnji povjerenja javnosti u NTG.

15 Razdvajanje zaduženja znači da najmanje dvije osobe moraju istovremeno raditi na sistemu, čime se obezbjeđuju uzajamne provjere postupanja u cilju smanjenja nepravilnosti.

Službenici zaduženi za izbore demonstriraju novu tehnologiju u glasanju biračima u Kazahstanu, 2004. godine

2

Uloga analitičara izborne posmatračke misije prilikom posmatranja novih tehnologija u glasanju

Kada država koristi tehnologiju za automatizaciju glasanja i brojanje glasova, to može uticati na različite aspekte izbornog procesa i ne može se posmatrati izolovano. Stoga, analiza NTG-a mora da bude sastavni dio rada izborne posmatračke misije, dok posmatranje NTG-a treba da bude ugrađeno u rad svake izborne posmatračke misije.

Kao i ostali elementi izborne posmatračke misije, posmatranje NTG ima za cilj da analizira dobijene informacije da bi se procijenilo u kojoj mjeri su zakoni i praksa usklađeni sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a, drugim međunarodnim dobrim praksama i domaćim zakonodavstvom, i da bi se dale konstruktivne preporuke državi učesnici čije sprovođenje ona treba da razmotri.

2.1 Uloga misije za procjenu potreba (MPP)

Za implementaciju NTG-a neophodne su složene pripreme koje zahtijevaju značajno vrijeme i predstavljaju izazove ne samo nacionalnim zainteresovanim stranama, već i izbornim posmatračkim misijama. Mnoge pripreme za korišćenje NTG-a odvijaju se prije dolaska misije u punom kapacitetu, što se obično događa šest do osam sedmica prije dana izbora. Kada se koriste NTG, važna je uloga misija za procjenu potreba koje se šalju u države učesnice OEBS-a kad god se sazovu izbori kako bi se definisao obim aktivnosti koje bi tokom izbora KDILJP trebalo da sprovodi u dotičnoj zemlji. Misije za procjenu potreba treba da se upoznaju sa planovima u vezi sa događajima gdje se koriste NTG kako bi procijenile da li će ključni događaji biti održani prije ili nakon raspoređivanja glavnog tima izborne posmatračke misije. Ti ključni događaji mogu podrazumijevati izradu akreditiva za birače,¹⁶ javna testiranja opreme za NTG, ključne događaje potpisivanja¹⁷ koji obezbjeđuju integritet izbora ili uništavanje podataka iz osnovne opreme NTG-a.¹⁸ Na osnovu tih informacija, misija za procjenu potreba može preporučiti da se stručnjaci rasporede prije ili nakon datuma slanja glavnog tima na teren. Timovi stručnjaka mogu se sastojati od dva ili više analitičara, kao što su analitičari novih tehnologija u glasanju koji ponekad rade zajedno sa izbornim, pravnim ili političkim analitičarima kako bi pratili ove ključne događaje.

2.2 Specifična zaduženja izborne posmatračke misije

Kako bi se djelotvorno analizirala upotreba NTG-a na izborima u odnosu na gore navedenih sedam načela, svaka izborna posmatračka misija ima obavezu da prikupi i procijeni određene informacije o tehnologijama koje se koriste, uključujući:

- Vrstu novih tehnologija u glasanju koje se koriste;
- Razloge za korišćenje NTG-a i predviđene prednosti u odnosu na tradicionalni proces glasanja i brojanja;
- Proces odabira, nabavke i implementacije sistema NTG-a;
- Da li je odluka o uvođenju NTG-a bila široko prihvaćena od strane političkih stranaka, birača i drugih zainteresovanih strana na izborima ili je, naprotiv, bila kontroverzna;

16 Akreditivi birača mogu biti lične isprave građana; jedinstvene, jednokratne lozinke; pametne kartice; ili druga sredstva za nedvosmisleno identifikovanje korisnika kao kvalifikovanog birača.

17 Ključni događaj potpisivanja predstavlja sastanak (uglavnom kada je u pitanju glasanje putem interneta) na kojem ključni članovi organa za upravljanje izborima stvaraju tajni elektronski „ključ” koji se koristi za zaštitu integriteta elektronskog glasanja. Ovaj ključ često se dijeli na nekoliko dijelova, koji se čuvaju na odvojenim pametnim karticama, a zatim ih zadržavaju pojedini članovi izbornog organa sve do završetka izbora. Zatim se ovi članovi ponovo sastaju da sastave svoje dijelove ključa, otvore elektronsku glasačku kutiju i otpočnu dešifrovanje elektronskih glasova, slično procesu zatvaranja glasanja i prebrojavanja glasačkih listića.

18 Uništavanje podataka je metoda kojim se podaci čine neupotrebljivim, kada više nijesu potrebni, tako da se ne mogu povratiti. To se može uraditi na različite načine, najčešće putem magnetnog, fizičkog ili termičkog uništavanja alatke za skladištenje.

- ❑ Da li postoje zakonski propisi koji se odnose na korišćenje NTG-a, uključujući pristup posmatrača, i da li se trenutno vode rasprave o uvođenju ili o odredbama za njihovu upotrebu;
- ❑ Koja dokumentacija je javno dostupna za NTG i koja dokumentacija je dostupna samo ograničenom dijelu javnosti;
- ❑ Upotrebljivost¹⁹ sistema NTG; i
- ❑ Napori uloženi u obuku i edukaciju birača za korišćenje sistema NTG.

Izborne posmatračke misije sa analitičarem novih tehnologija u glasanju će moći da dobiju i analiziraju informacije u većoj mjeri, imajući u vidu pitanja kao što su sprovođenje studija izvodljivosti prije donošenja odluke, odabir i nabavka sistema, sertifikacija i testiranje, upotrebljivost, bezbjednost softvera i hardvera, zaštita podataka, transparentnost, upravljanje sistemom od strane administratora izbora, odgovornost dobavljača i izbornih organa, provjera rezultata i revizija.²⁰ Međutim, drugi analitičari u okviru izborne posmatračke misije će imati važnu ulogu, posebno u situacijama kada analitičar za NTG nije prisutan za vrijeme cijele misije.

Bez obzira na korišćenu tehnologiju, ključni zadatak izborne posmatračke misije je da stekne uvid da li NTG obezbjeđuju primjenu gore navedenih načela, uključujući tajnost glasanja i garanciju da rezultati u potpunosti odražavaju izbor birača, odnosno da li postoje praznine koje mogu da ugroze njihovo sprovođenje.

Pored procjene tehnologije, izborna posmatračka misija treba da pribavi i druge vrste informacija o korišćenju NTG-a, na osnovu sastanaka sa državnim funkcionerima, kandidatima, predstavnicima političkih partija, organizacijama civilnog društva, dobavljačima, predstavnicima medija, sudijama, akademikima i stručnjacima na terenu i drugima. Informacije, zaključci i preporuke koje proizilaze iz posmatranja treba da budu uključene u izvještaje izborne posmatračke misije. Sljedeći odjeljci ovog priručnika pružaju više detalja o svim ovim aspektima posmatranja i procjene korišćenja NTG-a na izborima.

2.3 Uloga različitih analitičara u izornoj posmatračkoj misiji

Gdje je to relevantno i moguće, u izornoj posmatračkoj misiji će biti angažovan analitičar novih tehnologija u glasanju. Analitičar NTG-a treba da bude u mogućnosti da informiše članove misije i da pruži dodatna uputstva o okolnostima koje mogu zahtijevati posebnu pažnju. Svi članovi izborne posmatračke misije treba da budu upoznati sa tim kako se pitanja u vezi sa NTG-om odnose na njihova specifična područja kojima se bave i treba da rade zajedno na analizi konteksta u kojem se koriste NTG.

Uloge različitih analitičara u izornoj posmatračkoj misiji, koji će vjerovatno obraditi informacije vezane za NTG u okviru misije, opisane su u nastavku.

¹⁹ „Upotrebljivost” je definisana kao analiza lakoće korišćenja i mogućnosti učenja tehnologije.

²⁰ Revizija predstavlja procjenu sistema u smislu da li sistem ispunjava unaprijed definisane kriterijume. Rezultat te procjene može biti izvještaj o reviziji ili sertifikat.

2.3.1 Analitičar novih tehnologija u glasanju

Analitičar NTG-a igra vodeću ulogu u praćenju i obezbjeđivanju procjene korišćenja NTG-a na izborima i implikacija koje one imaju na cjelokupan proces. Glavni zadatak ovog analitičara je da razumije način na koji NTG treba da funkcionišu i kako stvarno funkcionišu u praksi i da ih sistematično analizira u skladu sa sedam gore navedenih načela. Ovo uključuje postupak glasanja, način na koji se broje glasovi i način na koji se glasovi ili rezultati glasanja prenose za svrhu tabeliranja na centralnom nivou. U nekim slučajevima, može uključivati i elektronsku identifikaciju birača. Takođe je neophodno znati koji hardver i softver se koriste u svakoj fazi procesa. Zbog toga ova pozicija zahtijeva široko stručno poznavanje informacionih tehnologija, iskustvo u oblasti bezbjednosti elektronskih izbornih sistema, poznavanje politika o NTG-u kako bi se ispravno analizirali svi aspekti NTG-a, a takođe su neophodne i napredne vještine izvještavanja. U slučajevima kada potrebe izborne posmatračke misije zahtijevaju stručno znanje o tehničkim ili političkim aspektima NTG-a, misija može angažovati više analitičara za NTG kako bi obuhvatila sve aspekte.

Analitičar za NTG treba da bude spreman da informiše ostale članove glavnog tima izborne posmatračke misije, kao i dugoročne i kratkoročne posmatračke, o ovom sistemu i da identifikuje kritična pitanja za posmatranje. Pored toga, analitičar će blisko sarađivati sa članovima glavnog tima navedenim u nastavku u izradi analize konteksta u kojem se koriste NTG i dostavljati podatke za izradu obrazaca za posmatranje.

2.3.2 Pravni analitičar

Pravni analitičar je odgovoran za analizu i procjenu ustavnih i zakonskih odredbi vezanih za korišćenje NTG-a. To treba da bude sastavni dio opštije procjene pravnog okvira koju sprovodi svaka izborna posmatračka misija. Metodologija za obavljanje procjene izbornog pravnog okvira je u cjelosti prikazana „Smjernicama za analizu pravnog okvira za izbore” koje je izdala KDILJP.²¹

Rad pravnog analitičara dotaknuće nekoliko obrađenih u ovom priručniku s obzirom na to da mnoga praktična pitanja u vezi sa implementacijom - na primjer, sertifikacija, revizija i transparentnost - takođe moraju biti uređena zakonom. Pravni analitičar, stoga, treba blisko da sarađuje sa analitičarem za NTG.

2.3.3 Analitičar izbora

Primarna odgovornost analitičara izbora je da procijeni rad organa izborne administracije. To podrazumijeva upotrebu NTG-a u izbornom procesu. Iako se od analitičara za izbore ne očekuje da posjeduje tehničko znanje o NTG-u, ta osoba mora biti upoznata sa specifičnim pitanjima i načinom na koji ta pitanja utiču na sveukupno sprovođenje izbora.

21 „Smjernice za analizu pravnog okvira za izbore”. OEBS-ova Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava, januar 2001, <<http://www.osce.org/odihr/elections/13960>>.

2.3.4 Politički analitičar

Politički analitičar je glavna osoba izborne posmatračke misije za kontakt sa političkim partijama i kandidatima, a takođe održava kontakte sa domaćim posmatračima i organizacijama civilnog društva. Ovaj analitičar je, stoga, dobro pozicioniran da prikupi informacije i analizira stavove različitih političkih aktera prema NTG i da procijeni njihovo povjerenje u ovu tehnologiju.

2.3.5 Medijski analitičar

Medijski analitičar sprovodi kvantitativno i kvalitativno praćenje medija za potrebe izborne posmatračke misije i održava redovne kontakte sa emiterima i štampanim medijima. Ovaj analitičar, posebno u manjim izbornim posmatračkim misijama, je u poziciji da podrži rad analitičara NTG-a jer prati stavove javnosti o upotrebi elektronskog glasanja na izborima. U situaciji u kojoj se NTG tek uvode kao novitet u izbornom procesu, praćenje medija može igrati važnu ulogu u procjeni dodatne vrijednosti korišćenja NTG.

2.3.6 Koordinator dugoročnih posmatrača

Koordinator dugoročnih posmatrača je glavni član tima koji prikuplja i analizira informacije koje su prikupili dugoročni posmatrači, uključujući i one vezane za upotrebu i stavove prema NTG-u. Koordinator dugoročnih posmatrača može dati zadatak posmatračima da prate specifične aspekte na regionalnom i lokalnom nivou. Ovo je posebno korisno u zemljama u kojima se na istim izborima u različitim regionima upotrebljavaju različite vrste NTG-a.

2.4 Kodeks ponašanja za posmatrače OEBS/KDILJP-a

Važno je naglasiti da, u skladu sa Kodeksom ponašanja za posmatrače KDILJP-a, svi članovi izborne posmatračke misije moraju izbjeći bilo kakvo uplitanje u izborni proces. Ovo naročito znači da misija ne može potvrditi da li sistem NTG radi ispravno jer je to uloga nacionalnih organa. Izostanak uplitanja u proces takođe znači da posmatrači ne smiju ponuditi savjete ili sugestije izbornim organima ili kandidatima i da ne smiju da izražavaju lična mišljenja o NTG-u koje se koriste na izborima. Posmatrači nikada ne smiju da rade sa uređajima ili opremom NTG-a na način koji se može pogrešno protumačiti kao namještanje, niti treba da sprovede neovlašćena testiranja, da pokušavaju da izvrše upad u sistem ili da na drugi način ugroze nepristrasan pristup misije.²² Pored toga, kada pokušavaju da dobiju informacije o NTG-u posmatrači treba da budu oprezni kako ne bi prekršili tajnost glasanja.

22 „Upad” je aktivnost čija namjera je da se saznaju i iskoriste slabosti u računarskom hardveru, softveru ili računarskim mrežama, što bi moglo omogućiti neovlašćeno korišćenje sistema.

Uništeni hard-diskovi koji su prethodno sadržavali šifrovane glasove u Estoniji, 2011. godine

3

Analiza konteksta za nove tehnologije u glasanju: posmatranje od strane glavnog tima izborne posmatračke misije

3.1 Donošenje odluka da li i kako uvesti NTG

Kao i svaka promjena u izbornom procesu, NTG se ne uvode i ne upotrebljavaju tek tako. IPM treba da razmotri kontekst i razloge koji vode ka uvođenju elektronskog glasanja. Konkretno govoreći, IPM treba da utvrdi izazove ili probleme koje bi NTG trebalo da riješe. Osim prednosti korišćenja NTG-a koje sagovornici iznesu, izborna posmatračka misija treba dodatno da ispita i druge motive za korišćenje novih tehnologija.

IPM takođe treba da razmotri proces odlučivanja o sprovođenju NTG-a. Značajne promjene u izbornom procesu mogu uticati na prava birača, dovesti do značajnih troškova i imati dalekosežan uticaj na povjerenje javnosti u proces. Te promjene se stoga obično vrše nakon pažljivog istraživanja i uz opsežne javne rasprave, uključujući i rasprave unutar nacionalnih zakonodavnih tijela. IPM treba da razmotri kako je organizovana javna rasprava i koliko je ova rasprava omogućila iznošenje različitih stavova. Važno je provjeriti da li su konsultovane sve političke partije, organizacije civilnog društva i relevantni stručnjaci i u kojoj mjeri su njihove bojazni, ako ih ima, uzete u obzir.

Drugi aspekt odluke da se koriste NTG je stepen saglasnosti među političkim partijama. Suprotstavljanje upotrebi NTG-a može biti indikacija nepovjerenja u tehnologiju ili u sposobnosti službenika zaduženih za izbore da je sprovedu. Odluka donesena uprkos prigovorima nekih stranaka ili značajnih sektora civilnog društva bi mogla da naruši povjerenje javnosti u izborni proces u cjelini.

Dodatno razmatranje koje obavlja IPM je način na koji su NTG sprovedene u praksi. Odluka o implementaciji NTG-a može prouzrokovati izazove u pogledu ispunjavanja izbornih rokova. Obično se odluke o uvođenju NTG-a donose neposredno prije sazivanja izbora, tako ostavljajući malo vremena za odgovarajuću pripremu ovako složenog poduhvata. Postepeno uvođenje NTG-a tokom malih, regionalno ograničenih pilot projekata koji uključuju testiranje i postepeno proširenje upotrebe NTG-a tokom nekoliko izbora može biti korisno za utvrđivanje i rješavanje problema i pomoći u izgradnji povjerenja javnosti u tehnologiju.

To postepeno uvođenje se može sprovesti, na primjer, testiranjem na neobavezujućim izborima, u nekoliko opština tokom lokalnih izbora ili na ograničenom broju biračkih mjesta na nacionalnim izborima. Upotreba NTG-a u velikom obimu u jednom izbornom ciklusu, s druge strane, izlaže izborni proces povećanim rizicima. IPM treba pažljivo da ispita motive za uvođenje u velikom obimu i da utvrdi da li je to uslovljeno konkretnim izbornim potrebama, interesima dobavljača ili drugim razmatranjima. Štaviše, odluke o korišćenju NTG-a ne treba odmah primijeniti na sljedećim izborima jer treba obezbijediti vrijeme za izradu studija izvodljivosti, nabavke, planiranje, testiranje, procjenu, sertifikaciju, edukaciju birača, izgradnju povjerenja javnosti i implementaciju.

Upoznatost šire javnosti sa informacionim tehnologijama i sposobnost birača da ih lako koriste važni su faktori prilikom uvođenja NTG, posebno kada alternativni glasački listići nisu dostupni. Na primjer, ako bankomati nisu u širokoj upotrebi ili su dostupni samo u urbanim područjima, tehnologija glasanja na dodirnom ekranu bi mogla da zbuni birače. Ostali pokazatelji pismenosti javnosti u oblasti informacionih tehnologija su broj računara u domaćinstvima i pristup internetu. Nedostatak kompjuterske pismenosti može dovesti do toga da velikom broju birača treba pomoć, što bi moglo uticati na tajnost njihovog glasanja ili na sposobnost slobodnog izbora. Još jedan rizik je da tehnologija može zastrašiti određene birače i dovesti do toga da se uzdrže od glasanja.

IPM takođe treba da razmotri i potencijalni uticaj izabrane NTG na biračko tijelo kao cjelinu, kao i u odnosu na određene grupe birača. NTG mogu postati prepreka za sve birače u slučajevima kada se jave tehnički problemi i problem upotrebljivosti, kada se bezbjednosti ili troškovima

daje veći prioritet u odnosu na korisnost, ili jednostavno kada se veliki broj birača dodijeli jednoj glasačkoj mašini. U tim slučajevima, proces glasanja može biti komplikovan, može trajati duže ili dovesti do dugih redova. Takođe, ako birači smatraju da sistem omogućava drugima da saznaju kako su glasali, ili ako sistem uvodi dodatnu složenost u proces glasanja, onda će možda manji broj birača iskoristiti svoje biračko pravo i izaći na izbore. Isto tako, NTG nude mogućnost proširenja pristupa biračima sa invaliditetom ili osobama koje govore manjinskim jezicima, ali ako se ne koristi pažljivo tehnologija može biti prepreka njihovom učešću.

Nakon razmatranja ovih pitanja, IPM može izvršiti sveobuhvatnu procjenu odluke o upotrebi NTG-a. Može se utvrditi u kojoj mjeri odluka odražava stvarne potrebe; da li je zasnovana na temeljnoj studiji i javnoj raspravi; da li je odluka bila rezultat opšteg konsenzusa ili su neke strane izrazile negodovanje; da li se NTG uvode postepeno ili na brzinu; u kojoj mjeri se birači osjećaju prijatno prilikom korišćenja tehnologije; kakav je uticaj na biračko pravo. Ova procjena će biti korisna za ocjenu uticaja uvođenja NTG-a na povjerenje javnosti u izborni proces u cjelini, a to je pitanje o kojem IPM treba da razgovara sa svim sagovornicima.

Moguća pitanja:
➡ Koji su razlozi za uvođenje NTG? Koje probleme ili izazove tehnologija treba da riješi?
➡ Da li je odluka o uvođenju NTG-a donesena nakon sprovođenja studije izvodljivosti? Ako je tako, koja grupa ili grupe su sprovele studije? Koji su problemi obuhvaćeni? Da li je urađena analiza troškova i koristi? Da li su izvještaji objavljeni?
➡ Koliko je bila opširna javna rasprava? Da li su grupe civilnog društva i akademici mogli svrsihodno da doprinesu? kakvi su njihovi stavovi u vezi sa uvođenjem NTG-a i u kojoj mjeri su uzete u obzir njihove bojazni?
➡ Da li je postojao opšti konsenzus među političkim partijama ili postoji značajno protivljenje? Da li sve strane osjećaju da su njihove bojazni razmotrene na odgovarajući način?
➡ Da li su NTG uvedene postepeno, na primjer kroz pilot projekte? Ako jesu, koliko takvih projekata je sprovedeno? Da li su sprovedeni na stvarnim i pravno obavezujućim izborima? Da li su dostupne informacije o tome koliko su autentični i realni pilot projekti ili testovi? Ako su NTG u velikoj mjeri uvedene, koji je bio razlog za to? Da li postoje stečena iskustva iz pilot projekta koja bi se mogla uzeti u obzir prilikom budućeg korišćenja NTG-a u dotičnoj zemlji?
➡ U kojoj mjeri birači poznaju nove informacione tehnologije uopšte, kao što su bankomati, računari i internet? Da li su sprovedene studije o pismenosti u oblasti informacionih tehnologija u javnosti?
➡ Kako sistem utiče na proces glasanja potencijalno ugroženih grupa birača? Kakvi su stavovi starijih birača, žena birača, nacionalnih manjina ili birača sa invaliditetom? Da li bi se izlaznost ovih grupa na izborima povećala ili smanjila kao rezultat uvođenja NTG-a?
➡ U kojoj mjeri postoji povjerenje javnosti u NTG? Da li su NTG jednako pouzdane kao sistem koji one dopunjuju ili zamjenjuju?

- ☉ Kojim propisima je obezbijeđeno odsustvo mogućih sukoba interesa između dobavljača, agencija za sertifikaciju i izbornih organa? Da li postoji etički kodeks koji sprječava pristrasno odlučivanje ili prihvatanje razmjene bilo čega od finansijske vrijednosti između dobavljača i izbornog organa?

3.2 Pravni kontekst

Ovaj odjeljak posebno se fokusira na to da li zakonski okvir u potpunosti obezbjeđuje da se korišćenje NTG podudara sa osnovnim obavezama preuzetim u okviru OEBS-a i drugim međunarodnim dobrim praksama za demokratske izbore i da li je primjena NTG-a u skladu sa ovim načelima i domaćim zakonodavstvom.

Ključni zadatak IPM-a je da razumije kako su regulisane NTG na izborima koji se posmatraju. To zahtijeva pažljivo ispitivanje ustavnih zahtjeva, zakona i propisa koji uređuju izbore. Takođe se može zahtijevati analiza drugih zakona, kao što je zakon koji se odnosi na zaštitu podataka. Treba razmotriti ranija osporavanja NTG pred sudom i sudsku praksu koja su proistekla iz toga.

Detaljne odredbe mogu biti propisane prevashodno u izbornim zakonima koji uređuju same izbore ili, alternativno, pravni okvir može utvrditi samo opšta pravila, a detalje propisuje izborni organ u obavezujućim propisima. Iako je druga opcija pogodna zbog fleksibilnosti, istovremeno može ostaviti previše prostora za prilagođavanje izbornih procedura potrebama tehnologije, umjesto da bude obrnuto, kao i za zaobilaženje važnih zaštitnih mjera ako ne bude dovoljno vremena zbog kašnjenja u implementaciji sistema NTG. Takođe ne smije biti značajnih nedostataka u pravnom okviru; na primjer, treba da bude jasno koji koraci se preduzimaju ako NTG djelimično ili u potpunosti ne funkcionišu na jednom ili više biračkih mjesta.

Drugi ključni zadatak je da se ispita da li izorno zakonodavstvo jasno definiše barem načela tajnosti, jednakosti, univerzalnosti, transparentnosti, odgovornosti i integriteta rezultata. Jednakost i tajnost glasanja su sadržani u ustavu mnogih država učesnica. Ako su potrebne posebne odredbe da bi se obezbijedilo da sistemi NTG garantuju sprovođenje ovih načela, idealno bi bilo da te odredbe budu propisane izbornim zakonodavstvom. Zato IPM treba da provjeri da li pravni okvir nalaže jednakost i tajnost glasanja i da procijeni da li su odredbe vezane za NTG u skladu sa ovim zahtjevima i da li uređuju upotrebu NTG-a na sličan način kao što je uređeno glasanje na glasačkim listićima. Kao takav, zakon treba jasno da definiše i uredi sve faze korišćenja NTG-a u izbornom procesu, uključujući raspoređivanje, postavljanje, pokretanje, rad, zaustavljanje i zatvaranje sistema, kao i pohranjivanje, brojanje i tabeliranje glasova. Kao što je to slučaj sa glasanjem na papiru, zakonom treba postaviti jasne kriterijume za utvrđivanje valjanosti elektronskog glasačkog listića, posebno u slučajevima kvara u radu sistema NTG.

Izorno zakonodavstvo takođe treba da razmotri kako sistem NTG može da obezbijedi pošteno prebrojavanje glasova. To znači da, u slučaju pravnog osporavanja ili revizije rezultata, sistem NTG treba da obezbijedi mogućnost smislene provjere glasova datih elektronskim

putem. Kao što je gore navedeno, mogućnost ručnog ponovljenog brojanja glasova može da posluži kao sredstvo za provjeru kada se sistemi koriste u kontrolisanim okruženjima. Da bi ovo bilo smisljeno, zakonom treba propisati da evidenciju na papiru treba da potvrdi birač i da se ona sačuva u sistemu (VVPAT). Zakonom treba propisati ko može tražiti ponovljeno brojanje i pod kojim okolnostima.

Još jedno važno pitanje je kako se načelo odgovornosti utvrđuje u izbornom zakonodavstvu i propisima. Ako NTG uključuju tehnologiju privatnih dobavljača, zakonom treba urediti odgovornost dobavljača da bi se obezbijedilo da ne postoje sive zone u kojima bi dobavljači mogli uzurpirati nadležnosti povjerene državnim organima. Privatni izvođači ili dobavljači ne treba da služe kao zamjena za relevantne funkcije izborne administracije koja treba da ima potpunu kontrolu nad izbornim procesom. Slično tome, agencije za sertifikaciju moraju biti strogo odgovorne da bi mogle da sprovedu svoje nadležnosti.

Zakon takođe treba da utvrdi obim pristupa posmatrača, političkih partija i birača. IPM treba da razmotri da li zakon adekvatno i na odgovarajući način obezbjeđuje pristup posmatrača sistemu u skladu sa načelom transparentnosti. Pristup se može obezbijediti kroz mogućnost testiranja NTG-a na osnovu suprotstavljenosti (kojom prilikom stručnjaci pokušavaju da identifikuju bezbjednosne slabosti ili druge propuste bez prethodne pripreme), kao i pregleda dokumentacije kao što su studije izvodljivosti, materijali za nabavku, priručnici, izvještaji o evaluaciji i sertifikaciji, izvorni kod²³ ili elektronski dnevnik sistema.

Što se tiče bezbjednosti NTG-a, važno je znati da li su i kakve odredbe predviđene krivičnim zakonikom za napade na IT sisteme i da li postoje posebne odredbe za napade na IT sisteme koji se koriste u izborne svrhe.

IPM treba da posveti posebnu pažnju ocjeni pravnog okvira za razmatranje prigovora i žalbi i da prati funkcionisanje postupaka žalbi u praksi, uključujući i slučajeve pravnih osporavanja vezanih za pitanja NTG-a. Ti izazovi mogu biti povezani sa korišćenjem samog sistema tokom procesa glasanja i brojanja ili se mogu odnositi na druge elemente procesa kao što je sertifikacija sistema ili ono što se dešava ako NTG sistem ne funkcioniše. Iako NTG dozvoljava brzo izvještavanje o rezultatima, to ne treba da sprječava mogućnost ulaganja žalbe na odluke ili osporavanja rezultata, a rokovi utvrđeni zakonom treba da na odgovarajući način odražavaju ovo pravo.

U slučaju osporavanja rezultata pred sudom, treba da postoje smjernice o tome koji je pravni osnov za ponovljeno brojanje i koje tijelo je ovlašćeno da naloži ponovljeno brojanje. Ponovljeno brojanje može biti potrebno u slučaju pritužbe u kojoj se tvrdi da postoji dokaz o nepravilnosti ili nedostatku koji bi mogao uticati na rezultate.

Ako NTG čuva papirnu evidenciju, zakonom treba propisati nasumičnu provjeru rezultata u elektronskom i papirnom obliku, barem u statistički relevantnom procentu biračkih mjesta, što predstavlja dodatni način provjere rezultata. Te provjere treba da budu otvorene za posmatrače. Sistemske greške, neispravnosti štampača ili namjerna zloupotreba mogu rezultirati situacijama u kojima se elektronska i papirna evidencija ne slažu i ne poklapaju se u slučaju ručnog ponovljenog brojanja ili provjere. U slučajevima neslaganja koja nijesu rezultat jednostavne ljudske greške u

²³ Izvorni kod je tekst pisan na određenom računarskom jeziku koji ljudi mogu čitati i koji se lako može prevesti u skup računarskih uputstava, odnosno u program koji je moguće izvršiti.

toku ponovljenog brojanja, zakon treba jasno da navede kako neslaganje utiče na rezultate i da li bilo koji dio rezultata mora biti poništen. Pravni okvir koji uređuje osporavanje izbornih rezultata treba da se bavi pitanjem da li u slučaju pravnih sporova prevladavaju papirne ili elektronske evidencije.²⁴

Ako zakon predviđa drugačije sredstvo za provjeru integriteta rezultata, koje nije ručno ponovljeno brojanje ili ručna revizija rezultata, IPM mora pažljivo procijeniti da li mehanizam u potpunosti garantuje integritet rezultata bez ugrožavanja tajnosti glasanja.

Najzad, IPM treba da razmotri pitanja zaštite podataka. Stav 24 iz Dokumenta OEBS-a iz Moskve iz 1991. godine prepoznaje pravo na privatnost. To je naročito relevantno u primjenama tehnologije u kojima identitet birača može biti evidentiran na neki način, kao na primjer u procesu glasanja putem interneta. IPM treba da utvrdi koji zahtjevi za zaštitu podataka postoje i da li ih sistem NTG zadovoljava, uključujući i posebne zahtjeve koji mogu postojati za sisteme koji obrađuju osjetljive lične podatke kao što je političko mišljenje birača. Štaviše, IPM treba da pokuša da procijeni da li su dobre strane korišćenja NTG-a, naročito kada su uključeni lični podaci, srazmjerne njihovoj dodatnoj vrijednosti za izborni proces. Standardi zaštite podataka zahtijevaju da svaki birač bude upoznat sa postojanjem automatske obrade, vrstom prikupljenih podataka i identitetom sakupljača podataka; da se podaci obrađuju samo u odnosu na odgovarajuće izbore i da se ne koriste za bilo koju drugu svrhu; kao i da se ne čuvaju duže nego što je potrebno (tj. da se uništavaju nakon završetka postupka pokrenutog na osnovu prigovora ili žalbe).

Moguća pitanja:

- ☉ Kako je upotreba NTG-a definisana i uređena zakonom? Da li su zakoni i/ili propisi koji uređuju izbore dovoljno detaljni da pružaju jasne smjernice o svim problemima sa NTG-om?
- ☉ Da li je upotreba NTG-a prethodno bila osporena pred sudom? Ako jeste, po kojim osnovama i kako su riješeni relevantni predmeti?
- ☉ Da li zakon u potpunosti predviđa jednakost i tajnost glasanja? Da li su zakonske odredbe koje se odnose na NTG u skladu sa ovim načelima? Na primjer, da li zakon daje biraču mogućnost da zadrži bilo koji dokument ili podatke koji bi mu omogućili da dokaže sadržaj glasanja kada je na to prisiljen, ili da li proces provjere dovodi u vezu birače i njihove glasove?
- ☉ Da li zakonodavstvo obezbjeđuje sredstva za potpunu provjeru rezultata kao autentičnog izbora birača?
- ☉ Da li zakonodavstvo zahtijeva da sistem NTG sačuva papirnu evidenciju glasova? Ako je tako, da li je potvrđuje birač, odnosno postoji li potvrđeni birački papirni trag (VVPAT)?

²⁴ Uopšteno gledano, prednost treba dati papirnim dokazima. Glavni fokus treba da bude na tome da se obezbijedi da i papirni i elektronski zapisi imaju uporedive rezultate. Ako sumnja postoji i dalje, može se razmotriti ponavljanje izbora.

<p>➡ Koje odredbe propisuju reviziju papirnih dokaza koje je potvrdio birač? Da li se ove revizije sprovode automatski ili na zahtjev? Da li zakon dozvoljava da se papirni trag revizije koji je provjerio glasač uzimaju u obzir prilikom ponovljenog brojanja? Koji trag, elektronski ili papirni, se smatra pravno obavezujućim glasačkim listićem?</p>
<p>➡ Da li zakonodavstvo adekvatno definiše odgovornost izbornih administratora, regulatornih tijela i dobavljača uključenih u nabavku, administraciju i nadzor nad sistemima NTG?</p>
<p>➡ U kojoj mjeri zakon zahtijeva da se dokumentuju postupci izborne administracije u vezi sa elektronskim sistemom glasanja?</p>
<p>➡ Da li zakon utvrđuje šta se dešava u slučaju da NTG ne funkcionišu ispravno?</p>
<p>➡ Na koji način zakon obezbjeđuje pristup posmatrača NTG-u? Da li su posmatrači dobili pristup dokumentaciji koja se odnosi na NTG? Postoje li neka ograničenja? Da li su posmatrači zakonski ovlašćeni da dobiju izvorni kod, kao i izvještaje o sertifikaciji i provjeri?</p>
<p>➡ Da li zakonske odredbe koje uređuju prigovore i žalbe omogućavaju djelotvorno razmatranje prigovora vezanih za NTG? Ko ima pravo da podnese prigovor u vezi sa korišćenjem NTG-a? Šta se može smatrati dokazom? Da li zakon predviđa nasumično ručno brojanje glasova? Pod kojim okolnostima?</p>
<p>➡ Koji su zakonski uslovi za zaštitu podataka? Da li izborne procedure poštuju ove uslove, posebno u procesu obrade osjetljivih podataka?</p>
<p>➡ Da li zakonski okvir obezbjeđuje izvršive sankcije za napade na sistem NTG?</p>
<p>➡ Da li pravni okvir propisuje odgovarajuće vremenske okvire za ključne odluke vezane za NTG, uključujući nabavku i testiranje?</p>

3.3 Nove tehnologije u glasanju i izborni sistem

IPM treba da analizira osnovni skup podataka o tome koliko će se NTG koristiti na izborima. Ako se NTG koriste na biračkim mjestima, važno je znati koliko biračkih mjesta je opremljeno sa NTG, gdje se one nalaze, koliko je birača njima obuhvaćeno i da li neki birači predstavljaju određenu grupu (na primjer, nacionalnu manjinu ili osobe sa invaliditetom). Takođe je važno znati da li birači u odabranim područjima isključivo koriste NTG ili će alternativno moći da koriste i glasački listić. Slične informacije treba prikupiti ako se koristi internet ili neki drugi metod elektronskog glasanja na daljinu.

Još jedan početni zadatak IPM-a je da razmotri izborni sistem i njegov uticaj na potencijalnu implementaciju NTG. Za parlamentarne izbore, nacionalni proporcionalni sistem sa zatvorenim listama može zahtijevati samo jednu vrstu glasačkog listića koju koriste svi birači. Sistem preferencijalnih listi omogućava biračima da biraju jednog ili više kandidata na jednoj ili čak na više lista. Sistem zasnovan na biračkom tijelu, bilo da daje mogućnost jednog ili više mandata, nalaže različite glasačke listiće za svaku izbornu jedinicu. Višestruki izbori koji se sprovode istovremeno,

kao što su lokalni i regionalni izbori, nalažu višestrukost elektronskih glasačkih listića za svaku izbornu jedinicu. Sve ovo utiče na lakoću s kojom bi se NTG mogle implementirati.

Bez obzira na relativnu složenost sistema, važno je da svaki birač u datoj izbornoj jedinici dobije ispravan glasački listić ili glasačke listiće. Ovo je identično izborima koji se sprovode sa glasačkim listićima, pri čemu je ključna razlika u tome što NTG moraju biti programirane za svaki tip glasačkih listića prije svakih izbora. Glasajući listić se može unijeti u sistem različitim tehničkim sredstvima, a to se može obavljati na centralnom ili na nižim nivoima. Važno je razmotriti činjenicu da podaci koji se učitavaju podrazumijevaju određene rizike kada je u pitanju računarska bezbjednost i da to treba uraditi prema unaprijed utvrđenom protokolu koji je dostupan posmatračima.

Pored bezbjednosti sistema, tip glasačkog listića koji je potreban takođe utiče na izgled listića. Za razliku od glasačkih listića, koji nijesu ograničeni veličinom, veličina ekrana računara ograničava broj opcija koje se mogu prikazati u isto vrijeme.

Obje teme detaljnije se razmatraju u narednom odjeljku.

Moguća pitanja:

- Kakav je opseg NTG-a korišćenih na izborima? Ako se NTG koriste na biračkim mjestima, koji procenat biračkih mjesta će koristiti NTG i koji procenat će koristiti glasanje na papiru (ili obje opcije)?
- Da li birači na biračkim mjestima koji koriste NTG uređaje mogu glasati na papirnom glasačkom listiću, ukoliko više vole taj metod?
- Ako se koriste glasanje putem interneta ili druge tehnologije daljinskog elektronskog glasanja, koji procenat birača će imati pristup ovoj tehnologiji? Da li je takva upotreba ograničena na bilo koji geografski region ili grupu birača (na primjer, nacionalna manjine ili osobe sa invaliditetom)?
- Kako se izborni sistem mijenja kada obuhvata i NTG?

3.4 Političke stranke, civilno društvo i mediji

Stavovi političkih stranaka u vezi sa uvođenjem NTG-a su važan pokazatelj povjerenja javnosti. Idealno bi bilo da IPM zatraži da čuje stavove svih stranaka koje se nadmeću na izborima, ali tamo gdje to nije moguće zbog velikog broja stranaka, misija treba posebno da razgovara o pitanjima NTG-a sa strankama koje su zastupljene u parlamentu ili sa većim strankama u vladi i opoziciji. Razlozi za podršku ili protivljenje elektronskom glasanju biće važni za razumijevanje cjelokupnog konteksta. Stranke takođe treba pitati koje su korake, ako ih ima, izborna administracija ili drugi organi preduzeli da bi odgovorili na pitanja koja izazivaju njihovu zabrinutost. Treba takođe razmotriti povjerenje stranaka u profesionalni kapacitet i objektivnost izborne administracije – što se može razlikovati od povjerenja u NTG.

Grupe civilnog društva su još jedan izvor informacija za IPM. Domaće posmatračke grupe mogu posmatrati upotrebu NTG-a i mogu imati javne stavove o tome. U nekim zemljama, male grupe akademika ili stručnjaci za računare mogu biti aktivni po ovom pitanju, a IPM treba da zatraži da čuje njihove stavove. Kada to nije slučaj, IPM treba da pokuša da razgovara sa relevantnim stručnjacima iz oblasti informacione tehnologije jer će to često pomoći da se stekne uvid u razloge za uvođenje sistema, uključene dobavljače i računarsku pismenost građana.

IPM treba da procijeni u kojoj mjeri političke partije i grupe civilnog društva posmatraju korišćenje NTG-a. Ako se čini da su one prilično neaktivne, to može biti znak sveukupnog povjerenja, ali i znak ograničenja u praćenju ili nedostatka stručnih znanja. IPM treba da utvrdi da li su stranke, domaći posmatrači ili drugi zahtijevali pristup bilo kojem aspektu procesa i, ako jesu, koje provjere su bili u mogućnosti da obave i koje informacije nijesu mogli dobiti, kada su ih tražili. IPM takođe treba da sazna da li takve grupe mogu da ostvare pristup svim traženim dokumentima, uključujući sistemsku dokumentaciju, izvještaje o sertifikaciji i izvorni kod.

Takođe je korisno pratiti da li je upotreba NTG-a pitanje kojima se bave kampanje i u kojoj mjeri se obavlja javna rasprava o ovoj temi. Praćenje medija od strane IPM-a može dovesti do statističkih podataka o izvještavanju o ovom pitanju u različitim medijima i o količini materijala za edukaciju birača u medijima, uključujući njegovo širenje u medijima.

Drugo bitno pitanje može biti stepen pristupa i korišćenja interneta u zemlji. Stepent do kog je internet dostupan je važno kontekstualno pitanje. Ako su političke informacije cenzurisane ili određene veb stranice postanu nedostupne, to može uticati na percepciju javnosti o upotrebi računarske tehnologije u izbornom procesu.

Moguća pitanja:

- ☉ Kakvi su stavovi političkih stranaka u vezi sa uvođenjem i upotrebom NTG-a? Da li su se neke stranke suprotstavile uvođenju? Ako jesu, da li i dalje zadržavaju taj stav? Koji su razlozi navedeni za protivljenje? Da li je upotreba NTG-a dio kampanje?
- ☉ Koliko su političke stranke i kandidati upoznati sa NTG-om?
- ☉ Kakvi su stavovi domaćih posmatračkih organizacija?
- ☉ Da li su političke partije, kandidati i domaće posmatračke grupe posmatrali bilo koji aspekt NTG-a?
 - › Ako ne, zašto?
 - › Ako jesu, šta su pronašli?
 - › Da li postoje neki aspekti procesa ili dokumentacija kojima nijesu mogli pristupiti?
- ☉ Kakvi su stavovi stručnjaka za informacionu tehnologiju i akademika?
- ☉ Koji je obim javne rasprave o pitanjima koja se tiču NTG-a? Koliko je ova rasprava prisutna u medijima?

Službenik zadužen za izbore demonstrira tehnologiju skeniranja glasačkih listića u Ruskoj Federaciji, 2011. godine

4

Procjena novih tehnologija u glasanju: rad analitičara NTG-a

Analitičar NTG-a ima primarnu ulogu u okviru IPM u obezbjeđivanju procjene korišćenja NTG-a na izborima. Pored saradnje sa ostalim članovima glavnog tima za procjenu konteksta, analitičar će detaljno obratiti pažnju na niz aspekata NTG-a koji zahtijevaju tehničku ekspertizu u oblasti informacione tehnologije i računarske bezbjednosti.

4.1 Nabavka NTG-a

Jedno pitanje koje analitičar NTG-a treba da razmotri je način na koji je tehnologija nabavljena. Iako IPM ne određuje da li je izabran „najbolji“ sistem, proces kojim je odabran određeni sistem može pružiti važne informacije o kontekstu.

Države učesnice OEBS-a su nabavile svoje NTG sisteme na različite načine. U nekim slučajevima, organi su sami razvili tehnologiju, često u saradnji sa privatnim ili javnim preduzećem. U drugim slučajevima organi su kupili ili iznajmili postojeće sisteme od specijalizovanih privatnih proizvođača. Bez obzira na izvor, treba uzeti u obzir dosadašnji rad i iskustvo dobavljača ili programera. Ako dobavljač ima malo iskustva sa NTG-om ili ako prethodna iskustva pokazuju ozbiljne mane u njegovoj tehnologiji ili njenoj primjeni, to može biti razlog za zabrinutost. Povezanost između dobavljača i političke partije ili državnog službenika ili drugi faktori koji mogu dovesti do sumnje u dobavljača kao neutralnog snabdjevača takođe mogu biti indikator manjkavog procesa nabavke.

Još jedan važan faktor koji treba razmotriti je sveobuhvatna transparentnost procesa odabira. Kriterijumi koji se koriste za odabir određenog tipa sistema moraju biti jasno utvrđeni prije izbora i javno dostupni. To uključuje ne samo tehničke kriterijume, već i kriterijume nabavke. IPM treba da pokuša da utvrdi da li postoji otvoren, konkurentan proces nadmetanja na osnovu unaprijed utvrđenih, javno dostupnih kriterijuma. Ako to nije slučaj, ili ako postoje indicije da su kriterijumi „prilagođeni” određenom proizvođaču, misija to treba da uzme u obzir.

Moguća pitanja:

- ➔ Ko je razvio i proizveo NTG?
- ➔ Ko je vlasnik NTG-a? Koliko dugo postoji ugovor između organa za upravljanje izborima i dobavljača? Da li ugovor sadrži troškove obezbjeđenja ili održavanja ili troškove za pohranjivanje podataka koji rezultiraju visokim dugoročnim troškovima? Ko je odgovoran za postupanje u slučaju incidenata na dan izbora, organ za upravljanje izborima ili dobavljač?
- ➔ Pored ispunjavanja tehničkih zahtjeva i zahtjeva za nabavku, da li je odabrani dobavljač imao prethodno iskustvo sa elektronskim sistemima koji se koriste na izborima? Da li je to prethodno iskustvo ocijenjeno kao pozitivno ili negativno?
- ➔ Da li dobavljač ili investitor imaju veze sa određenim političkim partijama, kandidatima, političkim licima ili javnim funkcionerima? Ako imaju, da li su sagovornici izrazili zabrinutost u vezi sa tim?
- ➔ Kada se sve faze procesa posmatraju kao cjelina, da li je proces bio transparentan i da li je bio predmet javne kontrole?
- ➔ Da li je proces odabira otvoren tako da su svi dobavljači imali priliku da učestvuju ili se čini da je proces „prilagođen” određenom prodavcu?

4.2 Uloga izborne administracije u upotrebi NTG-a

Analiza toga da li organ za upravljanje izborima ima potpunu kontrolu nad implementacijom i upravljanjem sistemom NTG je važno pitanje za IPM. S obzirom na to da su NTG međusobno povezane sa nekoliko aspekata izbornog procesa - uključujući ne samo glasanje, već i registraciju stranaka i kandidata, tabeliranje rezultata, registraciju birača i održavanje biračkih spiskova i informacija - izborna administracija treba da posmatra NTG kao sastavni dio izbornog procesa, a ne kao zadatak koji se delegira tehničarima ili drugim institucijama.

IPM treba da utvrdi koji izborni organi su odgovorni za donošenje propisa u vezi sa NTG-om, za programiranje i upravljanje sistemom, kao i za obezbjeđivanje nadzora nad integritetom izbora.

U nekim sistemima administracije izbora, sva zaduženja mogu biti dio jedinstvenog hijerarhijskog sistema u kojem postoji jedan primarni autoritet kao što je centralna izborna komisija. U drugim slučajevima, ta zaduženja mogu biti podijeljena na decentralizovan način pri čemu je jedno tijelo (na primjer, ministarstvo vlade) odgovorno za donošenje propisa, lokalni organi su odgovorni za raspoređivanje i rad sistema, a treće tijelo ima odgovornost da obezbijedi da je implementacija NTG-a u skladu sa zakonom. Iako ova struktura može odgovarati strukturi koja se koristila za sprovođenje izbora zasnovanih na papirnoj dokumentaciji, mogu postojati važne razlike koje se moraju imati u vidu kada se koriste sistemi NTG.

IPM takođe treba da utvrdi strukture, kao što su odjeljenja ili jedinice, unutar svakog izbornog organa koji ima primarnu odgovornost za pitanja u vezi sa NTG-om, a takođe treba da utvrdi i obim njihovih nadležnosti. Bilo bi korisno utvrditi da li su ove strukture posvećene isključivo NTG-u ili se takođe bave drugim pitanjima kao što su birački spiskovi, izrada materijala za edukaciju birača ili upravljanje informacionim sistemom za izbornu tijelo. Ako ove strukture nijesu za to predviđene, postoji mogućnost da će se preopteretiti preuzimanjem dodatne uloge upravljanja NTG-om.

4.2.1 Restrukturiranje procesa glasanja

Pravilno planiranje je preduslov za uspješno sprovođenje izbora, posebno kada se koriste NTG. Pored tehničkih specifikacija za samu tehnologiju, izborna administracija treba da razmotri restrukturiranje procesa glasanja kako bi izričito uzela u obzir upotrebu NTG-a kao suštinskog elementa, posebno kada se one po prvi put uvode. Moguće su izmjene u postupcima za rano glasanje prije izbornog dana, štampanju biračkog materijala, postavljanju glasačkih kabina, identifikaciji birača i drugim elementima. Ako se upravljanje procesom glasanja ne razmatra i redefiniše, to može imati nepredviđene posljedice za izborni proces. Primjeri su nedovoljan broj uređaja NTG-a ili birači kojima prilikom korišćenja uređaja treba više vremena od očekivanog što može dovesti do dugih redova. Konsolidacija biračkih mjesta u cilju prilagođavanja ograničenom broju elektronskih uređaja za glasanje može izazvati probleme sa biračkim spiskom ili zbunjenost birača u vezi sa lokacijama na kojim treba da glasaju.

4.2.2 Višestruki metodi glasanja: integracija elektronskog glasanja i glasanja na papiru

Složenost cjelokupnog glasačkog procesa se može povećati kada se NTG koriste paralelno sa sistemima glasanja na papiru, što je često slučaj. Sve nabavke i distribucija izbornih materijala, upravljanje biračkim spiskovima, uputstva za izborne službenike, obuka, edukacija birača i tabelarni prikaz rezultata će u određenoj mjeri uticati na upotrebu višestrukih metoda glasanja (odnosno „kanala“).

IPM će morati da provjeri da li dostupnost višestrukih kanala lišava birače njihovog biračkog prava, da li im omogućava da glasaju više puta ili da li ih prisiljava da koriste elektronski

sistem protiv svoje volje. Ovo zahtijeva komunikaciju između kanala. Na primjer, mora postojati sistem koji bi spriječio birača da glasa i putem interneta i putem glasačkog listića. U sistemima u kojima glasanje putem papira zakonito ukida i zamjenjuje glasanje putem interneta, IPM treba da provjeri da li je poništavanje elektronskih glasova ili duplih elektronskih glasova pravilno izvršeno i da li je obavljeno prije brojanja glasova. Ovo treba učiniti na način da sadržaj glasanja ne može biti povezan sa biračem. Ako se ovaj mehanizam sprovodi na dan izbora posmatrači to treba pažljivo da procijene.

Za tabeliranje i objavu rezultata na izborima koji koriste više kanala za glasanje, IPM mora da utvrdi način prenošenja rezultata u sistemu zasnovanom na glasanju putem papira i u NTG-u, i način na koji će se agregirati rezultati iz različitih setova podataka. Ako se podaci iz NTG-a i procesa zasnovanog na glasanju putem papira prenose različitim metodama, u nekom trenutku će se javiti potreba da se ti podaci agregiraju.

Da bi se obezbijedila transparentnost tabeliranja rezultata, važno je da političke partije, kandidati i posmatrači mogu da potvrde da su rezultati biračkog mjesta ispravno tabelirani na višim nivoima izborne administracije. To nalaže da sistem tabeliranja pruža jasne, detaljne informacije koje su lako dostupne javnosti. Složenost postojanja višestrukih sistema ili, kao posljedica toga, kašnjenja u izvještavanju ne treba da se koriste kao izgovori za nepružanje adekvatnih informacija.

4.2.3 Nadzor

Nakon utvrđivanja upravljačke strukture za korišćenje NTG-a, IPM treba da razmotri kako se upravljanje i nadzor tehnologije odvijaju u praksi. Uloge i odgovornosti svakog nivoa izborne administracije treba da budu jasni odgovarajućim službenicima zaduženim za izbore, a IPM treba da potvrdi da li svaki nivo blagovremeno prima neophodne materijale, uputstva, obuku i finansijska sredstva. Misija takođe treba da provjeri u kojoj mjeri postoje interni kapaciteti za upravljanje NTG-om i/ili da li postoje djelotvorni mehanizmi nadzora da bi se obezbijedilo da svako izborna tijelo izvršava svoje odgovornosti na odgovarajući način.

Pored toga, treba da se procijeni stepen u kojem službenici izborne administracije razumiju tehnologiju koja se koristi i koji su potencijalni rizici. Ako službenici vjeruju da su pitanja u vezi sa NTG-om prvenstveno tehničke prirode i prema tome da treba da budu prepuštena tehničkim stručnjacima, možda su manje spremni da obezbijede odgovarajući nadzor ili da preduzmu korektivne mjere ukoliko nastanu problemi. IPM takođe treba da pokuša da utvrdi da li postoji zabrinutost službenika zaduženih za izbore u vezi sa NTG-om ili njihovim upravljanjem.

4.2.4 Upravljanje rizicima

Izborna administracija može napraviti plan ukoliko dođe do neočekivanih problema ili čak prestanka rada sistema NTG usljed tehnoloških ili ljudskih faktora. IPM treba da procijeni koji je plan pripremila izborna administracija u vezi sa mogućim prestankom rada sistema na dan izbora. To podrazumijeva obezbjeđivanje da se elektronski podaci čuvaju i da ih je moguće povratiti u slučaju fizičkog prestanka rada zbog nestanka električne energije; takođe podrazumijeva utvrđivanje ko je odgovoran za rješavanje problema i maksimalno vrijeme odziva; obezbjeđivanje priručnika za pomoć službenicima zaduženim za izbore u rješavanju problema; i pružanje

mogućnosti biračima da glasaju iako se sistem ne može vratiti u rad. Period glasanja putem interneta može se zaustaviti nekoliko dana prije dana izbora da bi biračima bilo omogućeno glasanje na papiru, ukoliko se tokom tog perioda otkriju veliki problemi.

4.2.5 Uloga dobavljača

Važno je da IPM razumije odnose između izborne administracije i svih dobavljača ili drugih spoljnih kompanija. Iako dobavljači često imaju ulogu u održavanju i ažuriranju NTG-a, zbog svog tehničkog znanja, izborna tijela su odgovorna za sprovođenje izbora i treba da imaju potpunu nadležnost, nadzor nad i odgovornost za tehničare. Tamo gdje postoji značajan stepen oslanjanja na dobavljače, čak i privremeno ili zbog prava intelektualne svojine na implementirane proizvode i softver, posmatrači treba dodatno da ispituju da li je to oslanjanje značajno promijenilo sposobnost izborne administracije da pravilno kontroliše sprovođenje izbornog procesa. Svaka indikacija da dobavljači, a ne izborni organi, kontrolišu proces predstavlja razlog za zabrinutost, jer to može ugroziti nepristrasnost i nezavisnost izborne administracije.

IPM treba da razmotri da li su bitni djelovi izbornog procesa dodijeljeni dobavljačima i proizvođačima i da utvrdi njihovu odgovornost. Dobavljač treba da ima neprekidnu odgovornost da održava i servisira sistem. Ovo uključuje rješavanje grešaka u projektovanju, neispravnosti ili druge probleme sa NTG-om. Treba da bude jasno da je uloga dobavljača i proizvođača da doprinesu sprovođenju istinskih i demokratskih izbora. Ne treba da služe kao zamjena odgovarajućih funkcija izborne administracije koja treba da zadrži potpunu kontrolu nad izbornim procesom.

4.2.6 Obuka službenika na biračkim mjestima

Kao i kod izbornih sistema zasnovanih na glasanju putem papira, obuka službenika izborne administracije od ključnog je značaja za korišćenje NTG-a na način koji je u skladu sa zakonskim i demokratskim načelima. S obzirom na složenost i izazove korišćenja NTG-a, vjerovatno će biti neophodna produžena obuka službenika na biračkim mjestima. Službenici moraju imati osnovno razumijevanje funkcionisanja NTG-a da bi reagovali na manje i velike tehničke probleme, objasnili tehnologiju i odgovorili na pitanja o njenoj upotrebi, informisali birače i, na kraju, ali ne i manje važno, da bi pomogli u izgradnji povjerenja u sistem.

IPM treba da procijeni ukupnu djelotvornost obuke, u mjeri u kojoj je to moguće. Planovi obuke treba da odražavaju vremenske rokove i budžete neophodne za produženu obuku, a metodologija treba da se fokusira ne samo na zakonske uslove i postupke već i na ono što treba uraditi u slučaju problema. IPM treba da pokuša da posmatra obuku službenika i da pregleda materijale za obuku. Ovo može obezbijediti bolje razumijevanje elektronskog procesa glasanja i može biti posebno korisno za informisanje kratkoročnih posmatrača. Posmatranje obuke i pregled materijala za obuku takođe bi mogli ukazati na nedostatke u obuci koji bi mogli dovesti do potencijalnih problema na dan izbora, čega bi posmatrači trebalo da budu svjesni.

4.2.7 Edukacija birača

Birači uglavnom treba sami da odlučuju i da glasaju bez ičije pomoći. Dakle, edukacija birača je ključna za implementaciju i upotrebu NTG-a. IPM treba da procijeni u kojoj su mjeri informacije o sistemu stavljene na raspolaganje biračima i kompletnost ovih informacija, posebno kada se novi sistem implementira ili kada se unose značajne izmjene u postojeći sistem. Pored toga, edukacija birača treba da obezbijedi uravnotežen pregled koristi i izazova u glasanju putem elektronskih sredstava ili, u slučajevima kada su oba kanala glasanja dostupna, u glasanju papirnim sredstvima. Posebnu pažnju treba obratiti na to da li je materijal za edukaciju birača dostupan i na manjinskim jezicima.

Detaljne informacije o procedurama glasanja treba da budu dostupne prije dana izbora, u različitim oblicima medija. Te informacije treba da budu dostupne i na biračkim mjestima na dan izbora (ako je to relevantno). Pored dobijanja informacija o načinu korišćenja NTG-a, birači treba da budu informisani i o tome kako sistem funkcioniše u cjelini, kako se obezbjeđuje tajnost glasanja i kako se rezultati mogu smisleno provjeriti. Pošto su sami birači često ti koji prvi primijete probleme sa datom mašinom, materijali za edukaciju birača treba da sadrže informacije o tome kako da riješe potencijalne probleme (obično treba da informišu službenike na biračkom mjestu).

Idealna situacija je ta u kojoj dan izbora nije prva prilika kada birač koristi elektronski sistem glasanja. Pored postepenog pristupa uvođenju NTG-a, praktično testiranje od strane građana prije dana izbora ili imitiranje izbora može biti djelotvoran metod edukacije birača.

Moguća pitanja:

- ➡ Koji koraci izbornog procesa su podržani elektronskim sredstvima? Osim novih tehnologija koje se koriste u procesu glasanja i brojanja, koji sistemi informacionih tehnologija se koriste za upravljanje izbornim procesom? Na koji način su interfejsi između ovih sistema standardizovani i testirani?
- ➡ Ako se koristi više kanala za glasanje, da li je izborna administracija uzela u obzir različite zahtjeve ovih kanala za distribuciju materijala, uputstva za službenike na biračkim mjestima i izborne rokove?
- ➡ Kako se upravlja biračkim spiskovima? Da li postoje mjere koje sprječavaju da birači glasaju više puta koristeći različite kanale glasanja?
- ➡ Kako će se tabelirati rezultati glasačkih listića i elektronskih glasačkih listića? Da li političke stranke, kandidati i posmatrači imaju pristup rezultatima u svakoj fazi procesa brojanja i tabeliranja? Da li je objavljivanje rezultata detaljno i kompletno?
- ➡ Da li je upotreba NTG-a srazmjerna u smislu dodavanja vrijednosti ukupnom izbornom procesu? Da li je ovo obrađeno u studiji izvodljivosti prije donošenja odluka?
- ➡ Koje mjere postoje da bi se obezbijedila tajnost glasanja?
- ➡ Kako NTG rješava situaciju kada se kandidat odjavi sa liste ili povuče svoju kandidaturu?
- ➡ U slučajevima glasanja putem interneta, kako mogu učestvovati birači van zemlje (uključujući registraciju, prijem akreditiva za glasanje itd.)?

<p>☞ Kako je upravljanje NTG-om strukturirano unutar izborne administracije? Da li su uloge i odgovornosti jasno definisane? Postoje li odjeljenja ili jedinice u izbornoj administraciji koje su posvećene NTG-u? Kako upravljanje NTG-om funkcioniše u praksi?</p>
<p>☞ Koliko dobro izborni službenici razumiju NTG, kako u praksi, tako i uopšte? U kojoj mjeri su uključeni u nadzor nad upotrebom NTG-a? Da li postoje pitanja koja ih zabrinjavaju u vezi upotrebe NTG-a na izborima?</p>
<p>☞ Koliko temeljno izborna administracija planira uvođenje i korišćenje NTG-a? Da li su izborni službenici na vrijeme dobili informacije, materijale i finansijska sredstva kako bi mogli pravilno da upravljaju sistemom? Da li su napravljeni planovi za vanredne situacije u slučaju potencijalnih kvarova u tehnologiji ili problema u ugradnji i upotrebi NTG-a?</p>
<p>☞ U kojoj mjeri su dobavljači (ili druge spoljne organizacije) uključeni u upravljanje i rad NTG-a? Da li to učešće ugrožava nepristrasnost ili nezavisnost izborne administracije? Koje odredbe o odgovornosti postoje za dobavljače?</p>
<p>☞ Koje zakonske ili ugovorne odredbe postoje u vezi sa održavanjem i ažuriranjem NTG-a? Kakav je ugovorni odnos između prodavaca i dobavljača i izborne administracije?</p>
<p>☞ Da li je obuka djelotvorna u smislu da obezbjeđuje da su izborni organi u stanju da upravljaju izbornim procedurama? Da li obuka o rukovanju NTG-om obuhvata njihovu interakciju sa drugim djelovima procesa glasanja?</p>
<p>☞ Kako se birači edukuju u korišćenju NTG-a? Da li edukativni materijali obrađuju svaki korak procesa glasanja? Da li je praktično testiranje dostupno javnosti? Ako jeste, u kojoj mjeri omogućava biračima da razumiju proces glasanja? Da li su primjećeni problemi?</p>
<p>☞ U kojoj mjeri je u medijima predstavljen materijal za edukaciju birača? Da li je dostupan iz više izvora i širom zemlje?</p>
<p>☞ Koji je nivo računarske i internetske pismenosti u zemlji?</p>
<p>☞ Koji je nivo penetracije interneta u zemlji?</p>

4.3 Bezbjednost, tajnost glasa i integritet rezultata

Čuvanje tajnosti glasanja i obezbjeđivanje integriteta rezultata na način koji se može provjeriti mora biti dio osnovnog projektovanja sistema NTG. Tehnološki nedostaci ili nedostaci u projektovanju mogu imati neželjen uticaj na ova ključna načela. Integritet procesa je narušen kada sistem ne evidentira izbor koji je birač pravilno označio ili ga ne računa pravilno. Na primjer, to bi se moglo desiti ako nepravilno kalibrirani uređaj sa dodirnim ekranom bilježi izbor za kandidata A, a birač je dodirnuo dugme za kandidata B ili ako uređaji za skeniranje listića ne bilježe ispravno izbor birača. Softverske greške koje uzrokuju greške u brojanju ili tabeliranju glasova za bilo kojeg kandidata mogle bi narušiti integritet rezultata.

Međutim, čak i kada je osnovna arhitektura sistema adekvatno projektovana da bi se zaštitili tajnost i integritet rezultata, NTG će i dalje biti podložne brojnim potencijalnim bezbjednosnim prijetnjama. Ove prijetnje mogu biti eksterne u odnosu na sistem, kao što je upad (hakovanje) ili se mogu desiti unutar sistema kao što je manipulacija od strane službenika zaduženih za izbore, dobavljača ili drugih tehničara. Iako bezbjednosne prijetnje postoje i u tradicionalnim procesima glasanja putem papira, ključna razlika je u tome što napadi na NTG mogu zahtijevati tehnološke vještine i značajne resurse koje ne posjeduje tipični birač koji bi trebalo da ih otkrije ili primjeti. IPM treba da potvrdi da li NTG i njihovo upravljanje uključuju snažne bezbjednosne mjere protiv potencijalnih prijetnji i da li zakonski okvir uređuje mjere koje treba preduzeti protiv takvih napada.

U kontekstu NTG-a, smatra se da je upad nelegitimni ulazak u sistem onoga ko se ne smatra dijelom upravljanja procesom. Za neposredno evidentiranje elektronskog glasanja (DRE) i sistem za skeniranje glasačkih listića, moraju postojati zaštitne mjere da bi se spriječio fizički upad u uređaj. IPM treba da provjeri, na primjer, da li USB portovi ili drugi spoljni priključci nisu lako dostupni. Pored toga, skladištenje i transport NTG uređaja treba obaviti na bezbjedan način u okviru definisanih protokola, a takođe treba provjeriti pristup uređajima kada se oni ne koriste i voditi odgovarajuće zapisnike. Upad se takođe može desiti ako su uređaji povezani na internet. IPM treba da provjeri da li uređaji NTG-a imaju kapacitet za daljinski pristup, i ako imaju, koje mjere su preduzete da bi se spriječio nelegitiman pristup.

Za NTG koji koriste internet za prenos podataka, fizička zaštita i rad centralnih informacionih sistema posebno su važni da bi se izbjegli značajni propusti kao što je gubitak čak i malog broja glasova ili period prekida rada sistema. U idealnom slučaju, to uključuje ekvivalentnu operaciju u dva pristupna kontrolna centra podataka sa fizičkim odvajanjem od bilo kog drugog informacionog sistema koji radi na istoj lokaciji.

Pored fizičkog upada, upad spolja je posebna prijetnja. IPM mora provjeriti kako sistem sprječava ili otkriva neadekvatan pristup i treba da procijeni vjerovatnu djelotvornost ovih mjera. U sistemima za glasanje putem interneta, IPM mora da razmotri način na koji sistem potvrđuje identitet birača i potencijalne prijetnje koje se mogu stvoriti. Pored toga, treba razmotriti sveobuhvatnu zaštitu informacionih sistema od neovlašćenog spoljnog pristupa, korišćenjem namjenskih prenosnih linija, zaštitnih zidova i koncepta bezbjednosti.

Manipulacija podataka od strane izbornih organa, proizvođača ili tehničara je još jedna potencijalna prijetnja koju sa sobom nose NTG. IPM treba da provjeri koji postupci su uspostavljeni za ograničavanje mogućnosti bilo kog pojedinca da ugrozi sistem. Na primjer, zaduženja unutar izborne administracije treba da budu podijeljena tako da smanje mogućnost unutrašnje manipulacije. Fizički i elektronski pristup sistemu NTG treba strogo urediti pisanim procedurama. Svaki takav pristup treba da bude vidljiv i ograničen tako da službenici zaduženi za izbore ili organi imaju pristup samo komponentama koje spadaju u njihove nadležnosti. Misija takođe treba da provjeri da li osjetljive systemske operacije obavlja više osoba i da li se vode pisani zapisi o svim izvršenim operacijama. Bezbjednosne procedure moraju biti djelotvorne i potpuno implementirane; samo mjere koje pružaju opravdani dokaz, kao što su bezbjednosni pečati za onemogućavanje namještanja sa jedinstvenom brojčanom oznakom, bezbjedno

vremensko pečatiranje dokumenata i slični mehanizmi koji dokazuju autentičnost postupaka predstavljaju zaštitne mjere protiv zloupotrebe.

Iako su takve mjere bezbjednosti neophodne, one možda neće biti dovoljne da garantuju izborni integritet ili da održe povjerenje javnosti. Potrebne su adekvatne mjere za provjeru, posebno provjere glasačkih evidencija od strane birača, kako bi u potpunosti zagarantovali integritet glasanja.

Postoje dodatne prijetnje u vezi sa glasanjem putem interneta. Distribuirano odbijanje pristupa (eng. distributed denial of service odnosno dDoS)²⁵ i slični napadi mogu potencijalno prekinuti rad servera za glasanje na internetu ili učiniti sistem nepristupačnim za birače. Takvi napadi se mogu otkriti i mogli bi zahtijevati da se odlože izbori. Prema tome, IPM treba da provjeri koje mjere bezbjednosti su uspostavljene da bi se sistemi zaštitili od takvih napada.

U glasanju putem interneta, sami birači takođe mogu biti mete različitih računarskih prijetnji. One mogu uključivati zlonamjerni softver koji je projektovan tako da mijenja izbor birača ili identifikuje samog birača ili tako da se slučajno instalira na računar birača, a mogu postojati i lažne veb stranice napravljene da bi birač povjerovao da je glasao. Iako se te prijetnje teško mogu riješiti zbog prirode glasanja na daljinu, misije treba da provjere koje su mjere usvojene da bi se zaštitili od njih.

Pored toga, postupci glasanja na daljinu putem interneta, ali i glasanje na papiru putem pošte, omogućavaju zastrašivanje birača, prinudu i kupovinu glasova jer birač ne može biti zaštićen na isti način kao kada bi glasao na biračkom mjestu. IPM treba da provjeri da li postoje zaštitne mjere koje mogu potencijalno smanjiti stepen takvog uticaja. Kod glasanja na internetu, neki sistemi pružaju mogućnost ponovljenog glasanja više puta ili poništavanje elektronskog glasanja glasanjem na papiru prije dana izbora. uključujući i na biračkom mjestu.

Moguća pitanja:

- Da li sistem NTG sadrži bilo kakve projektovane elemente koji bi omogućili identifikaciju birača i načina na koji je birač glasao, ili koji bi omogućili neposredno zastrašivanje ili uticaj na birača i njegov izbor?
- Koje su zaštitne mjere za sprečavanje upada? Ako se NTG koriste na biračkim mjestima, da li se one transportuju i čuvaju na bezbjedan način? Da li postoji protokol za rukovanje uređajima? Da li postoji dokumentacija o tome ko je imao pristup uređajima od njihove posljednje upotrebe? Kada je softver posljednji put ažuriran i ko je to uradio?
- Da li uređaji imaju lako dostupne interfejsse kao što su USB portovi? Ako je tako, kako su oni obezbijedjeni? Koji kapacitet imaju uređaji za prijem podataka iz spoljnih izvora? Može li im se pristupiti putem interneta, ili bežičnim putem? Ako može, koje mjere zaštite postoje kako bi se obezbijedio integritet podataka?
- Ako se NTG oslanjaju na prenos podataka putem interneta, koje mjere postoje za sprečavanje ili otkrivanje upada spolja u cilju preuzimanja ili promjene podataka?

²⁵ To je napad na računarski sistem ili mrežu u kojoj se jednostavni automatizovani zahtjev ponavlja na veoma visokoj frekvenciji s ciljem preopterećenja mreže ili računarskih kapaciteta.

- Koje mjere postoje za sprečavanje neovlašćene unutrašnje manipulacije sistema? Da li su ove mjere efikasne?
- Za daljinsko glasanje putem interneta, koje mjere postoje za identifikaciju, sprečavanje i sankcionisanje dDoS-a ili sličnih napada? Da li su preduzete bilo kakve mjere kako bi se obezbijedila sigurnost spoljnih računara koje birači koriste da bi glasali? Kako sistem identifikuje birače? Kako sistem obezbjeđuje da birači ne glasaju više od jednom?
- Da li postoje mjere koje bi biračima omogućile da izbjegnu nepropisan uticaj, kao što je mogućnost ponovljenog glasanja elektronskim putem ili poništavanje elektronskog glasanja glasanjem na papiru? Da li su ove mjere djelotvorne?

4.4 Upotrebljivost, format glasačkih listića, dostupnost biračima i pouzdanost

Izbori treba da omoguće biračima jasne opcije za koje mogu da glasaju i da maksimalno uvećaju opštost biračkog prava, istovremeno balansirajući osnovne zaštitne mjere u cilju zaštite izbornog integriteta. Zato misije za posmatranje izbora treba pažljivo da razmotre u kojoj su mjeri sistemi NTG razumljivi i korisni za birače. Glavni aspekti koje treba procijeniti u tom pogledu su korisnička tehnologija, dizajn glasačkih listića, kapaciteti NTG-a da prime sve birače i otpornost sistema na kvarove ili greške birača. Da bi procijenila ove aspekte, misija treba da prisustvuje javnim i zatvorenim predizbornim testiranjima, da analizira materijal za edukaciju birača i sprovodi intervjue sa relevantnim zainteresovanim stranama radi razumijevanja napora koji se preduzimaju u tom pogledu.

4.4.1 Upotrebljivost

Sistemi NTG treba da budu osmišljeni tako da su lako razumljivi za birače i relativno jednostavni za korišćenje. Korisnost NTG-a uopšteno gledano će biti u korelaciji sa sveobuhvatnom računarskom pismenošću unutar jedne zemlje, obimom napora za edukaciju glasača i mogućnošću javnog testiranja uređaja prije izbora. Postoji i veliki broj faktora koji se odnose na uređaje NTG, koje treba uzeti u obzir.

Fizički dizajn NTG-a treba da olakša proces glasanja. One ne treba da dozvole biračima da isključuju uređaj ili da preduzmu radnju koja bi im onemogućila da glasaju. Treba razmotriti veličinu ekrana, osvjetljenost i čitljivost vizuelnog prikaza. Ako se koriste ekrani osjetljivi na dodir, takođe treba razmotriti lakoću s kojom se može vršiti odabir, kao i svaku potencijalnu prekomjernu osjetljivost sistema koja bi mogla rezultirati evidentiranjem pogrešnih izbora birača.

IPM treba da razmotri kakvu interakciju birači imaju sa sistemima NTG što je jednako važno kao i fizički dizajn. Birači treba da dobiju jasne povratne informacije i uputstva u interakciji sa tehnologijom. Birač treba da bude upoznat sa trenutkom kada će elektronsko glasanje biti završeno kada bi trebalo da dobije potvrdu o tome da je glas zaista zabilježen i da je proces glasanja završen. IPM treba da provjeri da li NTG daju jasnu naznaku izbora kojeg je birač napravio prije potvrde glasanja kako bi dozvolio biraču da ispravi greške. Ako je za evidentiranje ili prenos izbora koji je načinio birač potrebno duže vremena, NTG treba da obavijeste birača o tome tako da birač slučajno ne prekine proces.

IPM treba da provjeri kako NTG rješavaju nenamjerni izostanak glasanja - to jest, kada birač ne označi izbor u datoj izbornoj trci ili označi manji broj opcija nego što je ponuđeno. U idealnom slučaju, sistem će obavijestiti birača o izostanku glasanja i pružiti mu mogućnost da promijeni svoj prethodni izbor. Moguće je da birač namjerno odluči da ne glasa u određenoj izbornoj trci. U nekim sistemima, izričito je predviđena mogućnost „praznog glasanja“; ukoliko te opcije nema, odbijanje da načini izbor za određenu izbornu trku ne bi trebalo da spriječi birača da dovrši proces glasanja. Međutim, sistem NTG treba da obavijesti birače u slučaju prekomjernog glasanja – odnosno, odabira većeg broja opcija nego što je potrebno zbog čega se glasački listić poništava - i to treba učiniti na način koji biraču omogućava da razumije i ispravi grešku. IPM takođe može procijeniti da li su namjerno poništeni elektronski glasovi predviđeni zakonom i utvrditi razloge za takvu zakonsku odredbu.

U upotrebi NTG-a takođe treba uzeti u obzir vrijeme potrebno da birač završi proces, kao i vrijeme potrebno za ukupan broj birača na biračkom mjestu. Treba da postoji dovoljno raspoloživih uređaja tako da se birači ne suočavaju sa dugotrajnim čekanjima u redu.

Relativno česta pojava, naročito kada se NTG prvi put uvode, jeste da neki birači okončaju proces prije nego što elektronski glasaju. Ovo se može desiti nenamjerno jer birač pogrešno vjeruje da je glas već zabilježen, ili namjerno, često zato što birač ne razumije sistem i nerado traži pomoć. IPM treba da provjeri šta se dešava u ovim slučajevima: da li uređaj pravilno označava kraj procesa glasanja, da li se resetuje nakon određenog perioda ili da li službenik na biračkom mjestu mora intervenirati. Ako je potrebna intervencija službenika zaduženog za izbore, pravila treba jasno unaprijed definisati, uključujući i način izbora tog službenika koji će intervenirati. IPM može pokušati da utvrdi koliko često se glasački proces obustavlja tokom izbora iako ovakvi podaci možda nijesu poznati izbornim službenicima.

4.4.2 Format glasačkog listića

Kao i kod papirnih glasačkih listića, format elektronskog glasačkih listića često je od presudnog značaja u NTG-u, a problemi sa formatom mogu potencijalno dovesti do zbunjenosti ili pristrasnosti birača u korist određenih stranaka ili kandidata. Format glasačkog listića djelimično je određen upisom na listu kandidata koja se ne može zaključiti sve do perioda neposredno prije izbora. Nakon što izborna administracija utvrdi format elektronskog glasanja misija treba da procijeni da li birači imaju poteškoće u glasanju zbog formata glasačkog listića.

Uopšteno gledano, ista načela koji se primjenjuju na formatiranje papirnih glasačkih listića odnose se i na format elektronskih glasačkih listića. IPM treba da razmotri da li su kandidati ili stranke ravnopravno predstavljeni na glasačkom listiću i da li su predstavljene sve informacije koje se zahtijevaju zakonom. Svi kandidati ili stranke koji se nadmeću na izborima treba da imaju jednaku količinu prostora na elektronskom glasačkom listiću i treba da postoji mogućnost da se istovremeno vide sve dostupne opcije prije nego što glasanje bude obavljeno. Glasački listići koji premašuju veličinu ekrana i na taj način zahtijevaju od glasača da pomjera ili promijeni ekrane da bi vidjeli čitav niz opcija mogu zbuniti birače i stvoriti pristrasnost u korist učesnika koji su prikazani prvi.

4.4.3 Pristup birača

Jedna od prednosti NTG-a je u tome što mogu povećati pristup birača, naročito onih sa posebnim potrebama. Sistem treba da bude osmišljen tako da biračima sa invaliditetom omogući da glasaju bez pomoći, u mjeri u kojoj je to moguće. Takođe treba razmotriti da li birač može koristiti NTG na manjinskom jeziku. Kada je moguće glasati na manjinskom jeziku, IPM treba da potvrdi da li glasački listić na manjinskom jeziku sadrži iste informacije i da je u istom formatu kao i glasački jezik na većinskom jeziku.

Svaki poseban modalitet, kao što su audio glasački listići za osobe sa oštećenim vidom ili korišćenje glasačkih listića na manjinskom jeziku, ne treba da ugrozi tajnost glasanja. To znači da bi sadržaj glasanja trebalo da bude elektronski zabilježen nezavisno od metoda koji se koristi za „označavanje“ elektronskog glasa.

4.4.4 Pouzdanost

NTG uređaji moraju biti u mogućnosti da funkcionišu tokom cijelog trajanja procesa glasanja. Iako se očekuje određena stopa neuspjeha, IPM treba da posmatra da li postoje situacije u kojima se dešavaju opsežni kvarovi, prekidi napajanja, dugotrajno podešavanje ili drugi tehnički problemi koji sprječavaju birače da glasaju, obeshrabruju ih da to učine ili uzrokuju gubljenje glasova.

Zato IPM treba da razmotri kako je uređaj za glasanje zaštićen od predvidljivog kvara, da li izborni službenici mogu lako popraviti glavne probleme i da li su službenici adekvatno obučeni da se bave problemima koji mogu nastati.

Kada je riječ o glasanju putem interneta, kod kojeg kvar na serveru ili druga nedostupnost sistema mogu spriječiti veliki broj birača da glasaju, IPM treba da sazna koje mjere su predviđene u cilju obezbjeđivanja dostupnosti i upotrebljivosti sistema u ovim slučajevima, uključujući i birače sa invaliditetom.

Kada se koriste elektronske tehnologije za glasanje, tijela za sprovođenje izbora će često koristiti informacione sisteme da bi upravljali procesom. IPM treba da utvrdi koji sistemi su uspostavljeni i za šta se koriste. Pitanje koje može negativno uticati na funkcionisanje elektronskih glasačkih procesa je integracija više informacionih sistema. Mogu se javiti problemi sa interfejsom između dva različita informaciona sistema. Na primjer, ukoliko sistem NTG ne pročita ispravno podatke koji se prenose iz softvera za upravljanje izborima (gdje se upravlja podacima o kandidatima i gdje se listići za glasanje sakupljaju) može doći do grešaka u elektronskom glasačkom listiću.

U svim slučajevima, takva pitanja za NTG najbolje je unaprijed riješiti kroz sveobuhvatno testiranje (vidjeti odjeljak Testiranje u nastavku).

Moguća pitanja:

- ☉ Koliko je uopšteno gledano lako koristiti NTG? Koliko je jednostavan sistem za korišćenje i koliko je jednostavno biračima da nauče kako da koriste sistem? Ako su odrađeni testovi upotrebljivosti, koji su glavni problemi pronađeni i kako su se rješavali?

<p>➤ Da li je fizički dizajn NTG-a pogodan za glasanje? Ako se NTG koriste na biračkim mjestima, da li je dovoljan broj uređaja raspoređen u odnosu na broj birača i očekivani period glasanja po biraču?</p>
<p>➤ Da li NTG daju jasne povratne informacije i uputstva tokom interakcije birača sa sistemom? Da li pokazuju koji je izbor označen i da li daje biraču mogućnost da izvrši izmjene? Da li pokazuje kada će se izbor evidentirati i da li potvrđuje da je glasanje obavljeno?</p>
<p>➤ Kako NTG rješavaju pitanje nedovoljnog glasanja, prekomjernog glasanja i prekida procesa glasanja? Da li su prazni ili nevažeći glasački listići dozvoljeni?</p>
<p>➤ Da li su svi kandidati podjednako predstavljeni na glasačkom listiću? Da li birači moraju da pomjeraju ili listaju ekrane da vide sve opcije za određeno glasanje? Da li su sve informacije koje se zahtijevaju zakonom predstavljene na glasačkom listiću?</p>
<p>➤ Koji objekti su uključeni da bi se povećao pristup biračima sa invaliditetom? Da li se koriste manjinski jezici? Da li NTG obezbjeđuju tajnost glasanja za svakog birača koji koristi posebne modalitete?</p>
<p>➤ Kako su NTG zaštićene od fizičkih kvarova ili drugih problema kao što je gubitak električne energije?</p>
<p>➤ Mogu li službenici zaduženi za izbore popraviti osnovne probleme? Ako mogu, kako je to ugovoreno? Da li su službenici adekvatno obučeni da se bave problemima?</p>
<p>➤ Koje vrste informacionih sistema koristi izborna administracija? Da li se različite vrste softvera koriste za upravljanje izbornim procesom i za pokretanje kompatibilnih NTG? Da li su sprovedeni testovi kako bi se obezbijedio prenos podataka bez problema tamo gdje postoje interfejsi između različitih softvera?</p>

4.5 Javno testiranje

Javno testiranje je proces testiranja funkcionalnosti sistema NTG koji ne nalaže poznavanje unutrašnjeg dizajna ili logike. To je važan dio implementacije NTG-a. Međutim, vrijednost testiranja djelimično zavisi od vrste testiranja, od toga ko ga sprovodi i koliko se pristupa daje strankama i građanima. Samu tehnologiju treba temeljno testirati prije dana izbora, ali bi trebalo sprovesti i ispitivanje u pogledu interakcije birača, službenika i posmatrača sa tehnologijom.

Pošto se većina testova dešava prije nego što se IPM rasporedi, IPM treba da pregleda dokumentaciju koja se odnosi na bilo koje testiranje koje je već izvršeno. Razgovori sa onima koji su uključeni u testiranje predstavljaju drugi izvor informacija. Oni mogu uključivati organe zadužene za ispitivanje, dobavljače, agencije za sertifikaciju i administratore na izborima, te eksterne grupe kao što su akademske institucije, domaće grupe posmatrača, kandidati ili političke partije kojima je dozvoljeno testiranje NTG-a. U najmanju ruku, IPM treba da provjeri da li su rezultati ovih testiranja stavljeni na raspolaganje ovim grupama i kakve su njihove ocjene rezultata.

IPM treba da provjeri da li je sprovedeno laboratorijsko ispitivanje hardvera i softvera kako bi se vidjelo da li sistem ili komponente sistema ispunjavaju kriterijume za dizajn i da li svi djelovi sistema funkcionišu zajedno onako kako su projektovani. Ovo uključuje testiranje procesa od početka do kraja i testiranje pojedinačnih komponenti. IPM treba da razmotri kriterijume koji se koriste za testiranje da bi utvrdila da li su relevantni i potpuni. Izborna administracija takođe mora obezbijediti kompletnu dokumentaciju kojom se potvrđuje da je sistem adekvatno testiran. Upotreba sistema NTG koji nije u potpunosti testiran ili za koji nema dovoljno dokumentacije može da ugrozi izborni proces.

IPM treba da razmotri da li je testiranje obavljeno pravilno. Ovo je posebno važno kada se razmatraju mjere bezbjednosti. Na primjer, dok se testiranja softvera mogu odvijati na unaprijed utvrđen način, to testiranje softvera može biti značajno ojačano korišćenjem suprotstavljenog testiranja u kojem stručnjaci pokušavaju da identifikuju bezbjednosne slabosti ili druge propuste na nekriptovan način. Slično tome, NTG koje koriste internet treba da budu podvrgnute testiranju koje uključuje zaštitu od dDoS napada (distribuirano odbijanje pristupa). Testiranje uvijek treba sprovesti nakon ugradnje nadograđenog ili novog softvera.

Pored toga, IPM treba da razmotri koji planovi postoje za neuspješne testove. Ovi planovi treba da uključuju razliku između malih i velikih grešaka, način i vrijeme ažuriranja softvera, da li je i kada predviđeno ponovno testiranje i da li se testiranje odvijalo dovoljno prije implementacije u realnom vremenu.

IPM treba da odredi u kojoj mjeri je sistem NTG testiran sa građanima i službenicima zaduženim za izbore. Takvo testiranje je neophodno radi provjere upotrebljivosti i pouzdanosti sistema, formata glasačkih listića i, potencijalno, obuke i edukacije birača. Javna testiranja treba da uključuje prikupljanje podataka o upotrebi, identifikaciju bilo kakvih problema i prijedloge za modifikacije koje su potrebne kao odgovor na značajna pitanja identifikovana u testiranju. Odsustvo ovih elemenata je indikator da testiranje nije sprovedeno u pravom smislu te riječi, već da je obavljena samo edukacija birača ili javnosti.

Važno je napomenuti da misija ne treba da bude uključena u testiranje bilo kojih sistema ili uređaja. Takođe treba napomenuti da testiranje nikada nije garancija da je sistem NTG potpuno siguran ili da će ispravno funkcionisati na dan izbora.

Moguća pitanja:

- ➡ Da li je izborna administracija obezbijedila da je sistem NTG potpuno testiran prije upotrebe? Da li je sprovedeno testiranje od početka do kraja, uključujući prenos podataka između više informacionih sistema, ili su testirane samo pojedinačne komponente?
- ➡ Da li je kompletna dokumentacija o testiranju na raspolaganju IPM-u? Da li je dostupna političkim strankama, civilnom društvu i drugima? Kakva je njihova ocjena?
- ➡ Koliko je testiranje rigorozno? Da li je softver prošao kroz kontradiktorno testiranje? Da li je testiranje izvršeno nakon instaliranja novih ili nadograđenih komponenti sistema?

- ☉ Da li su testiranja posmatrale spoljne grupe? Da li je bilo koja spoljna grupa imala priliku da sprovede svoja testiranja? Ako jeste, pod kojim uslovima?
- ☉ Da li je NTG testirana sa građanima? Koliki je bio obim tog testiranja? Da li su ti testovi sprovedeni na probnim izborima ili na obavezujućim izborima? Da li su identifikovani problemi u testiranju? Ako jesu, kako su se rješavali?

4.6 Procjena i sertifikacija

Sertifikacija je sistematičan proces u kojem se potvrđuje da li određeni sistem NTG zadovoljava ranije utvrđene standarde i zakonske uslove. Proces sertifikacije može uključivati hardver i softver, ali i operativne sisteme, procese upravljanja i osoblje. Sertifikaciju određene NTG ne obavlja IPM. Javne administracija u zemlji je odgovorna za obezbjeđivanje pravilne sertifikacije sistema NTG prije njegove upotrebe na izborima. Međutim, IPM treba da procijeni proces sertifikacije koji je sproveden. Pri tome IPM treba da pregleda odgovarajuću sertifikacionu dokumentaciju i razumije stavove zainteresovanih strana, domaćih posmatrača, akademske zajednice i drugih tehničkih stručnjaka.

Uslovi ili kriterijumi za sertifikaciju treba da postoje prije uvođenja NTG-a, a ne da se prilagođavaju kako bi se poklapali sa sistemom NTG-a. Ovi uslovi treba da budu javni i usklađeni sa odgovarajućim odredbama domaćeg zakonodavstva i međunarodnim standardima. IPM treba da pokuša da utvrdi koliko su standardi specifični i u kojoj mjeri sertifikaciono tijelo ima samostalnost u procjeni usklađenosti sa uslovima. Vremenom sertifikacioni zahtjevi mogu postati zastarjeli i promjene u tehnologiji mogu stvoriti probleme kojima se standardi nisu bavili ranije. Zbog toga treba identifikovati i potencijalne nedostatke u uslovima za sertifikaciju.

S obzirom na to da je tijelo za sertifikaciju dio procesa sertifikacije, informacije o tijelu za sertifikaciju su relevantne za IPM. Da bi sertifikacija bila smislena, tijelo za sertifikaciju treba da bude kompetentno i nezavisno od prodavaca, dobavljača i administratora izbora. U tom smislu treba izvršiti procjenu. Da bi to učinila, IPM treba da pokuša da utvrdi prethodno iskustvo tijela za sertifikaciju, kao i da utvrdi da li je tijelo za sertifikaciju akreditovano, koji je izvor finansiranja procesa sertifikacije i kakvi su stavovi stručnjaka, posmatrača i političkih stranaka.

Takođe treba razmotriti kako je tijelo za sertifikaciju izvršilo proces sertifikacije. IPM treba pažljivo da procijeni da li je sertifikacija bila smislena ili je bila samo „pečat na papiru“. Mogući indikatori su preduzeti koraci, uključeni kadar i vremenski period posvećen procesu sertifikacije. Drugi indikator je da li je naknada koja je obezbijeđena tijelu bila dovoljna da obezbijedi snažan proces sertifikacije. Misija takođe treba da pokuša da utvrdi da li tijelo za sertifikaciju ima potpuni pristup svim informacijama vezanim za sistem i da li su neke informacije bile uskraćene iz bezbjednosnih razloga ili pitanja vlasništva. IPM takođe treba da provjeri da li je tijelo za sertifikaciju zahtijevalo od proizvođača ili dobavljača da modifikuje bilo koji hardver ili softver kako bi zadovoljio standarde sertifikacije.

Ako je sistem NTG modifikovan nakon sertifikacije, IPM treba da identifikuje da li su takve promjene sertifikovane. Takođe mogu biti važna pravila koja se tiču oduzimanja sertifikata i ponovnog sertifikovanja, ili pak njihovog odsustva.

U državama učesnicama OEBS-a u kojima se koristi samo jedna vrsta sistema NTG ili gdje je država razvila sopstveni sistem, često ne postoji tijelo za sertifikaciju i stoga ne postoji nezavisna i kompetentna sertifikacija. IPM treba to da napomene, kao i da pita izborne administratore kako mogu biti sigurni da će NTG pravilno funkcionisati.

Slično rezultatima javnog testiranja, IPM treba da provjeri da li su završni izvještaji i izvještaji o sertifikaciji dostupni akademskim institucijama, domaćim grupama posmatrača, kandidatima ili političkim strankama i kakvi su njihovi stavovi o njima.

Moguća pitanja:
➤ Kakvi su stavovi izbornih administratora, političkih protivnika, grupa civilnog društva, akademika i drugih zainteresovanih strana u vezi sa procesom sertifikacije?
➤ Da li su standardi sertifikacije utvrđeni prije uvođenja NTG-a, ili su izgleda prilagođeni već postojećem sistemu?
➤ Da li su zahtjevi za sertifikaciju javno dostupni? Da li u potpunosti odgovaraju zakonskim odredbama o upotrebi NTG-a i izbornim pravilima u cjelini? Da li su kriterijumi dovoljno konkretni?
➤ Da li postoje značajni nedostaci u uslovima za sertifikaciju?
➤ Da li je kompletna dokumentacija o procjeni i sertifikaciji dostupna misiji za posmatranje izbora? Da li je dostupna političkim strankama, civilnom društvu i drugima? Kakva je njihova procjena?
➤ Do koje mjere je tijelo za sertifikaciju zaista nezavisno? Da li je akreditovano? Kako se finansira? Kako to doživljavaju domaći sagovornici?
➤ U kojoj mjeri je proces sertifikacije bio smislen? Da li je tijelo za sertifikaciju imalo dovoljno resursa, uključujući i vrijeme? Da li je imalo potpun pristup dokumentaciji? Koja naknada je isplaćena tijelu za sertifikaciju? Da li je ovaj iznos bio dovoljan da se obezbijedi smislen proces sertifikacije?
➤ Da li tijelo za sertifikaciju zahtijeva bilo kakve izmjene NTG-a kako bi ispunilo kriterijume za sertifikaciju?
➤ Da li su bilo kakve izmjene u hardveru ili softveru sistema sprovedene nakon prvobitne sertifikacije? Ako jesu, da li su ove promjene bile sertifikovane?
➤ Ako ne postoji formalni proces sertifikacije, da li su izbornim administratorima, političkim strankama i drugim domaćim sagovornicima na raspolaganju sredstva kako bi se obezbijedilo da sistem NTG pravilno da radi?
➤ Kako posmatrači mogu potvrditi da je sistem koji se koristi na izborima u stvari isti kao i nezavisno procijenjeni i sertifikovani sistem, na primjer pomoću digitalnih potpisa? ²⁶

4.7 Metode provjere

Ključni aspekt sistema NTG je mogućnost da se provjeri da li je tehnologija funkcionisala tokom izbora onako kako je predviđeno. Konkretno govoreći, treba da postoji mogućnost da se provjeri da li je tajnost glasanja poštovana i da li su rezultati pravično tabelirani. Iako nije uloga IPM-a da obavlja provjeru, misija treba da bude u stanju da procijeni da li je potpuna provjera moguća i da posmatra proces provjere.

Postoje različiti načini provjere, a one se mogu izvoditi u različitim kombinacijama u zavisnosti od tehnologije koja se koristi. Posmatrač treba da budu upoznati sa granicama metoda provjere, a misija treba pažljivo da razmotri kako se vrši provjera i da li postoji bilo kakav propust u procesu provjere koji bi mogao da dozvoli nepravilnost ili greške. Postupci glasanja i brojanja koji se oslanjaju isključivo na povjerenje u poštenje službenika zaduženih za izbore i dobavljača nisu u skladu sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a po pitanju demokratskih izbora.

Provjera može biti opšta ili pojedinačna. Opšta provjera podrazumijeva da svako lice ili grupa sa dovoljno stručnosti može potvrditi da rezultati izbora odgovaraju glasanju i da je proces sproveden pravilno. Pojedinačna provjera se odnosi na sposobnost svakog birača da potvrdi da je njegov/njen glas ispravno zabilježen i da odgovara njegovoj/njenoj namjeri. Ako se svi aspekti izbora, uključujući i tačnost ukupnih rezultata, mogu u potpunosti i nezavisno provjeriti, za NTG se može reći da je provjerljiv od početka do kraja.

4.7.1 Revizije

Revizija procesa NTG može se sprovesti kroz revizije različitih vrsta uključujući i revizije funkcionisanja tehnologije, revizije postupaka za administriranje i obezbjeđivanje sistema, kao i revizije rezultata. IPM treba da utvrdi koje revizije se zakonom zahtijevaju i da li revizije sprovode nezavisna tijela. IPM treba da posmatra sprovođenje revizija kad god je to moguće.

IPM treba da provjeri da li kriterijumi i mehanizmi revizije pružaju relevantne informacije za sve nivoe sistema NTG, od specifičnog uređaja za glasanje do tabeliranja rezultata. Mehanizmi revizije treba da očuvaju tajnost glasačkog listića, ali takođe treba da otkriju da li je došlo do bilo kakvih povreda tajnosti glasačkog listića. IPM treba da razmotri da li će predstavnici političkih partija, kandidati, domaći posmatrači i druge zainteresovane strane biti prisutni tokom revizija.

IPM takođe treba da razmotri da li zakon zahtijeva dodatne radnje ako se u reviziji otkriju neslaganja i, ako ih ima, da li ona utiču na rezultate. Uslov sprovođenja revizije ne vrijedi mnogo ako ne nalaže neku vrstu korektivnih mjera u slučaju neslaganja.

4.7.2 Papirni trag revizije koji je provjerio birač i skenirani glasački listići Kada se koriste DRE uređaji, opšta provjerljivost se načelno može postići korišćenjem „papirnih tragova revizije koju je je provjerio birač“ (VVPAT). To podrazumijeva da papirni trag ili zapis za bilo koji ili za sve uređaje može da se upoređuje sa elektronskim rezultatima kroz djelimično ili potpuno ponovljeno brojanje glasova. Iako korišćenje VVPAT-a obezbjeđuje unakrsnu provjeru

elektronskih rezultata, ovaj mehanizam mora biti pravilno implementiran kako bi se postigli ciljevi transparentnosti i obezbijedilo povjerenje javnosti.

Ako sistem NTG na posmatranim izborima daje papirnu evidenciju, IPM treba da razmotri niz aspekata. Prvo, IPM treba da ispita da li birač može da provjeri papirni zapis prije nego što se postupak elektronskog glasanja zapravo završi. Izbor birača mora biti jasno naznačen i lako vidljiv za birača i ne treba da bude u obliku bar-koda ili drugih znakova koje birač ne može protumačiti. IPM može razmotriti da li su slijepim biračima obezbijeđeni mehanizmi pomoću kojih oni mogu da provjere svoje glasanje. Birač treba da ima mogućnost da poništi svoj izbor ako se papirni zapis ne podudara sa onim što birač vjeruje da je izabrao. IPM takođe treba da procijeni da li su birači bili informisani o funkcionalnosti VVPAT-a i da li znaju šta treba da provjere.

Drugi aspekt koji je važan za posmatranje je način na koji VVPAT obezbjeđuje tajnost glasanja. Na primjer, papirni zapisi koji se štampaju u neprekidnom svitku papira mogu omogućiti povezivanje glasova sa pojedinačnim biračima.

Treće, tehnička pitanja, kao što su vrsta papira, štampanje, siječenje i deponovanje papira u glasačku kutiju mogu značajno uticati na efikasnost VVPAT-a. Na primjer, štampači mogu da budu u kvaru ili da istroše mastilo i papir. Ako problemi nisu brzo otkriveni i korigovani, korisnost VVPAT-a je ograničena. Papirni zapis takođe mora biti dovoljno kvalitetan da dozvoli ponovljeno brojanje.

Četvrto, neki sistemi NTG štampaju VVPAT zapise, a onda birači moraju da ih uzmu i stavljaju u fizičku glasačku kutiju. Ponekad birači slučajno ili namjerno ponesu ove VVPAT zapise sa sobom. IPM treba da procijeni kako to može uticati na kasnije upravljanje zapisima i na tačnost ponovljenog brojanja.

Peti važan faktor koji treba uzeti u obzir za VVPAT zapise je da li se oni u praksi koriste u ponovljenim brojanjima nakon izbora. IPM treba da posmatra sve postizborne revizije ili ponovljeno brojanje glasova kako bi procijenila da li proces ispunjava zakonske uslove. Kada je riječ o revizijama, vjerovatno će se obaviti revizija samo određenog procenta papirnih zapisa. Papirni zapisi koje treba provjeriti biraju se nasumično. Procenat koji treba provjeriti treba da bude dovoljan da obezbijedi statistički valjan uzorak.

Skeniranje glasačkih listića takođe može obezbijediti opštu provjerljivost ako se sprovodi na odgovarajući način. U ovom slučaju postoje i tehnički aspekti koje IPM treba da procijeni. Glasački listić koji se koristi treba da bude lako razumljiv biraču i označavanje treba da bude jednostavno. Kada se glasački listići skeniraju na biračkim mjestima, birači treba da budu u mogućnosti da ubace glasački listić u uređaj za skeniranje, bez pomoći i bez povrede tajnosti njihovog glasanja. Na nekim izborima, biračima se obezbjeđuju posebni rukavi za privatnost koje mogu da koriste tako da spriječe bilo koga, uključujući i osobu koja „pomaže” biraču, da vidi sadržaj glasačkog listića dok ga ubacuje u skener. Ukoliko glasački listić nije obilježen na ispravan način, uređaj to treba jasno da prikaže biraču, a birač treba da ima mogućnost da ispravno glasa.

Pošto su skeneri podložni greškama i prevarama, bitno je da se bar neki broj glasačkih listića naknadno ručno prebroji u okviru revizija i da se izvrši ponovljeno brojanje, ako je to potrebno. Provjere papirnih zapisa treba da budu nasumične i statistički relevantnog obima. IPM takođe

treba da utvrdi ukupnu marginu greške uređaja za skeniranje i da utvrdi da li postoji bilo kakva odredba o automatskom ponovljenom brojanju glasova u slučaju da je margina između dva kandidata na izborima unutar ove margine greške.

4.7.3 Provjera i glasanje putem interneta

Za sisteme za glasanje putem interneta teško je obaviti opštu provjeru bez ugrožavanja tajnosti glasanja, naročito u slučajevima kada su glasački listići veoma kompleksni. IPM treba pažljivo da ispita procese provjere za koje se tvrdi da obezbjeđuju opštu provjeru glasanja putem interneta.

U nekim sistemima za glasanje putem interneta obezbijeđeni su mehanizmi za pojedinačnu provjeru. U načelu, to znači da birač može da provjeri – kombinujući nekoliko informacija – da li je glas koji je dao pravilno evidentiran u skladu sa namjerama birača. Nijedan pojedinačni podatak ne treba da otkriva sadržaj glasanja, čime bi se narušila tajnost glasanja ako bi se biraču omogućilo da dokaže trećim stranama kako je glasao/la. Kada se takvi mehanizmi koriste, zakonodavstvo treba uvijek da predvidi provjeru da bi se utvrdilo da li je došlo do bilo kakvog falsifikovanja i koje sankcije treba preduzeti u slučaju da se to desi.

Moguća pitanja:

- ☉ Koje metode provjere se koriste za dokazivanje integriteta rezultata? Da li ove metode mogu dovesti do konačne provjere rezultata, ili postoje praznine u procesu provjere?
- ☉ Koliko temeljno organizacije i birači sprovode proces provjere u praksi?
- ☉ Da li sve grupe posmatrača, predstavnici političkih partija i druga relevantna lica imaju potpuni pristup prilikom posmatranja procesa provjere? Da li su ti pojedinci ili grupe pokušali da prate proces provjere? Ako nisu, koji su razlozi za nepoštovanje rezultata?
- ☉ Koje se revizije sprovode i ko ih sprovodi? Šta se dešava u slučaju da se u provjeri otkriju greške ili odstupanja?
- ☉ Ako se na biračkim mjestima koriste glasački DRE sistemi, da li ovi uređaji imaju papirni zapis? Ako imaju, da li birač može provjeriti svoj izbor prije završetka postupka glasanja?
 - › Da li VVPAT čuva tajnost glasanja?
 - › Može li VVPAT služiti kao prihvatljiva metoda provjere, ili tehničke slabosti i slabosti u njegovom projektovanju smanjuju njegovu vrijednost u tom pogledu?
 - › Da li su sprovedene nasumične provjere VVPAT-a?
 - › Da li je zahtijevano i izvršeno ručno ponovljeno brojanje glasova?
 - › Da li su identifikovani problemi sa samim VVPAT-om (štampanje, pohranjivanje)?
 - › Da li su bilo kakva odstupanja ili problemi identifikovani zbog djelimičnih ili potpunih ponovljenih brojanja VVPAT-a? Ako jesu, kako su ti problemi rješavani?
- ☉ Ako se uređaji za skeniranje glasačkih listića koriste u procesu glasanja, da li se njihovom upotrebom čuva tajnost glasanja? Da li su skenirani glasački listići revidirani ili ručno ponovo pobrojani da bi se provjerili elektronski rezultati? Da li se provjera vrši prije ili nakon objavljivanja rezultata? Kako se rješavaju odstupanja?

- ☉ Ako se koristi glasanje putem interneta, kako metode provjere obezbjeđuju provjeru od početka do kraja?
 - Da li je biraču dat bilo koji podatak tokom procesa glasanja u svrhu provjere koji bi mogao da naruši tajnost glasanja?
 - Koje revizije se sprovode na sistemu i ko ih sprovodi?
 - Koje vrste provjere omogućava data metoda (glasano kako je namjeravano, evidentirano kao što je glasano ili prebrojano kako što je evidentirano)?
- ☉ Bez obzira na korišćeni način provjere, kakva je procjena procesa provjere od strane političkih partija, kandidata i domaćih grupa posmatrača?

4.8 Pristup posmatrača, dokumentacija i druge mjere transparentnosti

Kao i svaki izborni proces, sastavni dio procjene korišćenja NTG-a je transparentnost sistema. Transparentnost koju pruža posmatranje izbora je ključni element za provjeru izbornog procesa i izgradnju povjerenja javnosti. Istovremeno, transparentnost je važna za one koji su zaduženi za obezbjeđivanje integriteta izbornog procesa. Upotreba NTG-a takođe mora biti potpuno transparentna za administratore izbora i pravosudne institucije.

Sve u svemu, na transparentnost mogu uticati različiti faktori. Kada su bilo koja komponenta ili postupak sistema tajni ili zaštićeni zakonom od objelodanjivanja, ukupna transparentnost se smanjuje. Pošto izbori predstavljaju javni proces koji se kolektivno sprovodi za i od strane birača radi ostvarivanja osnovnih ljudskih prava, elektronski sistem glasanja ne treba da bude tajan na osnovu privatnog dogovora između dobavljača i državnih organa. IPM treba pažljivo da ispita kako nezavisni posmatrači, predstavnici partija i birači mogu da prate proces elektronskog glasanja i kako izborni organi i pravosuđe mogu na odgovarajući način izvršiti svoje obaveze nadzora.

Iako se ne mogu svi aspekti NTG-a neposredno posmatrati, postoji niz aktivnosti koje se mogu posmatrati i koje treba da budu otvorene za posmatrače. Ovo uključuje ne samo aktivnosti administratora izbora i dobavljača u vezi sa ugradnjom, podešavanjem i modifikacijom sistema, već i aktivnosti sertifikacije, testiranja i kontrole. U tom smislu, IPM treba da razmotri koji se aspekti procesa mogu posmatrati i da li je posmatračima dozvoljen dovoljan pristup da to učine.

IPM treba da evidentira da li neki posmatrači koriste mogućnosti koje su im na raspolaganju. Razlozi za neposmatranje mogu biti interesantni. Na primjer, političke partije ili grupe građanskog društva mogu izjaviti da nemaju kapacitete za djelotvorno posmatranje ili mogu prijaviti da im obezbijeđeni pristup ne daje smislen uvid u funkcionisanje sistema. S druge strane, oni mogu izjaviti da imaju povjerenja u upotrebu NTG-a.

Potrebno je razmotriti i sve napore koje čine izborna administracija ili dobavljači kako bi se transparentnost povećala u najvećoj mjeri. Ovo bi moglo uključiti omogućavanje domaćim grupama posmatrača i političkim strankama da samostalno testiraju sistem NTG. To takođe treba da obuhvati provjeru da li je izborna administracija pokušala da identifikuje dodatna sredstva za olakšavanje pristupa posmatrača.

Generalno gledano, testiranje treba da posmatraju političke partije, kandidati i domaće grupe posmatrača. U najmanju ruku, IPM treba da provjeri da li su rezultati testiranja dostupni ovim grupama. IPM takođe treba da razmotri u kojoj mjeri političke partije, kandidati, domaće grupe posmatrača, akademici i druge grupe mogu sami testirati tehniku. Iako mogućnosti za eksterno testiranje mogu biti nužno ograničene zbog bezbjednosnih, logističkih i vremenskih ograničenja, postojanje takvog testiranja je indikator transparentnosti.

Važan element osnovne analize je da se utvrdi koji dokumenti nijesu dostupni. Postojanje relevantne dokumentacije ne dokazuje nužno pouzdanost NTG-a. Međutim, nedostatak relevantne dokumentacije može biti indikacija problema. Nedostatak dokumentacije za rješavanje poznatih tehnoloških problema govori mnogo više nego postojanje dokumentacije za ispitivanje.

Još jedan faktor koji utiče na ukupnu transparentnost je pitanje izvornog koda softvera koji upravlja NTG-om. Transparentnost je poboljšana ako je izvorni kod dostupan javnosti. IPM treba da utvrdi da li je izvorni kod za sve softvere koji se koriste u sistemu NTG javno dostupan, ili da li je dostupan barem registrovanim posmatračima ili drugim relevantnim grupama. Stavljanje izvornog koda na uvid javnosti može imati ograničenu vrijednost, osim u situaciji kada javnost, uključujući političke partije, kandidate i domaće posmatrače ima mogućnost da provjere da li su taj izvorni kod i softver za objelodanjivanje rezultata oni koji se koriste u sistemu elektronskog glasanja. Iako je malo vjerovatno da će misija imati vremena ili kapacitete za procjenu izvornog koda, ipak je važno da IPM utvrdi da li su drugi uradili neke smislene procjene i da procijeni njihove zaključke. Ako IPM ima pristup izvornom kodu, organima treba jasno staviti do znanja da revizija izvornog koda nije jednaka sertifikaciji sistema ili njegovoj implementaciji.

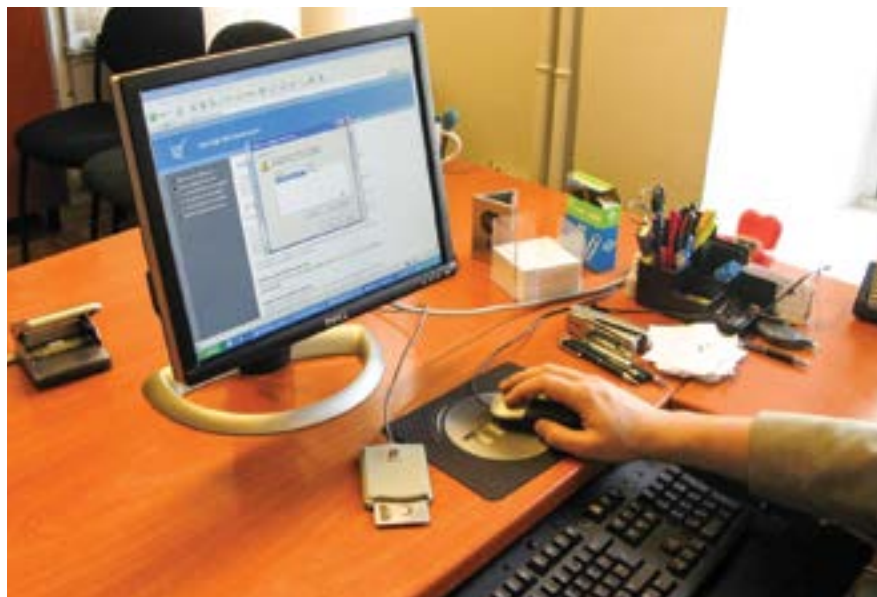
Čak i kod NTG-a ostaje ključna mjera transparentnosti: da biračka mjesta i viši nivoi izbornih tijela izrađuju protokole svojih tabelarnih rezultata na papiru tako da političke partije, kandidati i domaći posmatrači mogu provjeriti rezultate na nižim nivoima u odnosu na centralno snimljene elektronske rezultate. IPM treba da utvrdi da li je to uslov.

Neke metode posmatranja, posebno pregled dokumentacije, možda treba unaprijed pripremiti kako bi bile djelotvorne. Kada se na izborima koriste NTG, IPM treba da pokuša da unaprijed zatraži odgovarajuću dokumentaciju kako bi se obezbijedilo da se dokumenti mogu blagovremeno prevesti. Članovi IPM-a ne treba da potpisuju sporazume o neobjelodanjivanju ako žele da vide dokumente ili da posmatraju procese vezane za NTG jer bi to moglo ugroziti sposobnost IPM-a da izvještava nezavisno i na nepristrasan način.

Moguća pitanja:

- Da li su svi procesi u vezi sa upotrebom NTG-a otvoreni za posmatranje od strane izborne posmatračke misije i domaćih posmatrača?
- Da li je izborna administracija učinila napore da olakša pristup posmatračima?

- Koja dokumentacija je dostupna izbornoj posmatračkoj misiji i javnosti? Kako se može pristupiti dokumentaciji (samo fizički na papiru ili javno na internetu)? Da li postoje izvještaji ili drugi dokumenti koji nijesu dostupni (nepostojeći ili oni koji se smatraju tajnim)? Da li postoje bilo kakva informacija ili dokumentacija kojoj izborna administracija nema pristup?
- Da li je izvorni kod za softver NTG-a dostupan javnosti? Ako jeste, da li je neka grupa uradila provjeru? Postoji li mehanizam kojim se provjerava da je baš taj izvorni kod korišćen na dan izbora?
- Da li se protokoli o rezultatima štampaju i stavljaju na raspolaganje posmatračima i političkim partijama na svakom nivou, uključujući i nivo biračkog mjesta?

Glasanje putem interneta u Estoniji, 2013. godine (Estonska izborna komisija/Prit Vinkel)

5

Regionalna perspektiva: uloga dugoročnih posmatrača i regionalnih analitičara

Kada se potpuna ili ograničena IPM rasporedi u državu koja koristi NTG u izbornom procesu, doprinosi dugoročnih posmatrača,²⁶ kao i kratkoročnih posmatrača, će biti važni u ocjenjivanju priprema i sprovođenja elektronskog glasanja, brojanja i tabeliranja. Njihova zaduženja će se razlikovati u zavisnosti od vrste tehnologije, obima i oblika NTG-a, od toga da li se NTG koristi širom zemlje i načina na koji se NTG integriše u ukupni izborni proces.

26 U cijelom priručniku, osim ako nije drugačije naznačeno, termin „dugoročni posmatrač“ takođe obuhvata ulogu regionalnog analitičara u izbornim posmatračkim misijama KDILJP-a.

Glavni tim IPM-a treba adekvatno da pripremi dugoročne posmatrače tako što će im dati jasne, koncizne informacije o sistemu NTG i precizno definisati informacije i podatke koje treba pikupiti. Ne treba očekivati od dugoročnih posmatrača da budu stručnjaci za NTG. Analitičar NTG-a treba stalno da ima na umu da će posmatranje upotrebe NTG-a biti jedan od brojnih drugih zaduženja dugoročnih posmatrača i da posmatrači ne treba da se fokusiraju na jedan aspekt izbornog procesa na štetu drugih.

Dugoročni posmatrači će se uglavnom fokusirati na četiri glavna aspekta upotrebe NTG-a: tehničke i operativne pripreme od strane regionalnih ili lokalnih izbornih organa, obuku službenika zaduženih za izbore, kampanju za edukaciju birača i stavove političkih stranaka, kandidata i organizacija civilnog društva na lokalnom nivou. Dugoročni posmatrači takođe će moći da pruže informacije glavnom timu o pitanjima i o bojaznima lokalnih službenika zaduženih za izbore i birača.

Tamo gdje se NTG koriste na biračkim mjestima, dugoročni posmatrači treba da posmatraju kako su uređaji raspoređeni i ko ih raspoređuje, kako se skladište prije podešavanja, ko im ima pristup i koje mjere bezbjednosti postoje u vezi sa sprečavanjem neovlašćenog pristupa. Dugoročni posmatrači treba da pitaju da li su isporučeni uređaji u potpunosti pripremljeni za dan izbora ili je potrebno ažurirati softver, uključujući ažuriranja podataka o elektronskim glasačkim listićima, ažuriranja vezana za bezbjednost ili druga ažuriranja softvera, i takođe treba da pitaju kako je provjerena autentičnost softvera ili ažuriranja. Ako se glasački listići unesu lokalno, dugoročni posmatrači treba da pokušaju da posmatraju kako se to radi, ko je odgovoran za obavljanje tog posla i koje mjere bezbjednosti postoje. Ta posmatranja treba da obuhvate i potencijalno testiranje NTG-a prije njegove zvanične upotrebe.

U zemljama gdje se koriste različite vrste NTG-a ili gdje NTG isporučuju različiti proizvođači, dugoročni posmatrači treba da utvrde koja vrsta NTG-a će se koristiti u njihovim pojedinačnim regionima i da te informacije prenesu glavnom timu.

Dugoročni posmatrači treba da razgovaraju o NTG-u sa lokalnim i regionalnim službenicima zaduženim za izbore. Na taj način će IPM bolje razumjeti kako ti službenici gledaju na svoju ulogu u administriranju NTG-a i do koje mjere se osjećaju adekvatno pripremljenim za svoja zaduženja i sve probleme ili greške koje se mogu pojaviti. Dugoročni posmatrači takođe treba da odrede ulogu eksternih tehničara u pripremama za elektronsko glasanje i da utvrde u kojoj mjeri su službenici zaduženi za izbore u mogućnosti da vrše nadzor nad njihovim radom. Dugoročni posmatrači treba da pohađaju obuku za službenike na biračkim mjestima kada je to moguće.

Treba posmatrati i napore koji se ulažu u edukaciju birača. Na primjer, dugoročni posmatrači mogu pokušati da posmatraju koje vrste informativnih kampanja su prisutne u lokalnim medijima i ocijene djelotvornost tih napora, iako je ovo teško procijeniti. Dugoročni posmatrači takođe treba da pitaju za testiranja tehnologije koja se sprovede sa javnošću i da prate ta testiranja. Posmatranje tih testiranja može dati indikacije ne samo o tome koliko je biračima lagodno da koriste uređaje, već i o potencijalnim problemima sa upotrebljivošću ili snagom uređaja.

Tokom redovnih sastanaka sa lokalnim političkim partijama i predstavnicima civilnog društva, dugoročni posmatrači mogu uključiti pitanja o NTG-u. Naročito treba da dobiju informacije o tome kako stranke i posmatrači planiraju da posmatraju NTG i da li to rade unaprijed ili samo

na dan izbora. Dugoročni posmatrači treba da se raspitaju da li stranke i domaći posmatrači imaju pristup sistemu NTG, da li postoji bilo kakva dokumentacija koju nijesu mogli dobiti (uključujući izvorne kodove) i da li su imali priliku da na bilo koji način testiraju uređaje.

Ako je NTG u obliku daljinskog glasanja putem interneta, uloga dugoročnih posmatrača će biti ograničena. Oni će ipak morati da prikupe informacije o edukaciji birača, kao i svakoj interakciji NTG-a sa tradicionalnim glasačkim procesom - na primjer, kako sistem onemogućava biračima da glasaju više puta koristeći različite kanale.

Moguća pitanja:

- U kojoj mjeri su službenici zaduženi za izbore upoznati sa svojom ulogom u organizovanju ili vršenju nadzora nad korišćenjem NTG-a i koliko prijatno se osjećaju u toj ulozi?
- Koji su planovi za obuku službenika zaduženih za izbore na nižem nivou? Koliko se takva obuka čini korisnom u praksi?
- Kako će se na dan izbora organizovati tehnička ekspertiza, naročito u slučaju nastanka problema?
- Da li je primljen dovoljan broj NTG uređaja i da li su oni primljeni i podešeni na vrijeme?
- Kako se čuva elektronska oprema za glasanje? Koje su mjere bezbjednosti da bi se spriječilo namještanje? Ko ima pristup NTG uređajima i da li je taj pristup evidentiran u protokolu?
- Da li su sistemi NTG povezani sa internetom? Ako jesu, koje mjere bezbjednosti postoje kako bi se spriječili mogući upadi?
- Da li će se prije dana izbora učitati nova verzija elektronskog glasačkog listića ili se izvršiti druga ažuriranja softvera?
- Da li su dostupni materijali za edukaciju birača? Koliko napora ulaže komisija u edukaciju birača i koliko su lokalni mediji angažovani u toj edukaciji?
- Da li su pred izbore planirani bilo kakvi testovi ili probe sa biračima? Ako jesu, kakve su reakcije birača na uređaje? Da li su identifikovani neki problemi?
- Kakvi su stavovi predstavnika lokalnih političkih partija i domaćih posmatrača u vezi sa upotrebom NTG-a u lokalnoj zajednici? U kojoj mjeri oni imaju pristup? Da li su imali priliku da testiraju uređaje ili pregledaju dokumentaciju o procesu? Ako se čini da stranke ili grupe posmatrača ne ulažu napore u posmatranje upotrebe NTG-a, koje razloge navode za to?

Službenik zadužen za izbore izdaje akreditive za glasanje biraču u Kazahstanu, 2005. godine

6

Uloga kratkoročnih posmatrača

U skladu sa metodologijom KDILJP-a za posmatranje izbora, kratkoročni posmatrači mogu igrati ključnu ulogu u prikupljanju statističkih podataka o korišćenju elektronskog glasanja, brojanju i tehnologijama tebeliranja koje je moguće analizirati. Iako opšti zadatak kratkoročnih posmatrača koji posmatraju elektronsko glasanje ne treba da se razlikuje od posmatranja glasanja zasnovanog na papiru, informacije koje kratkoročni posmatrači treba da traže razlikovaće se u zavisnosti od

sistema koji se koristi u određenoj zemlji i stepena njegove primjene. U tom smislu, važan je odgovarajući informativni sastanak sa analitičarem NTG-a koji je član glavnog tima. Analitičar NTG-a mora da informiše kratkoročne posmatrače o glavnim elementima sistema i da im pruži određene smjernice kako bi im pomogao u procjenjivanju učinka, bezbjednosti i upotrebljivosti sistema. Potrebno je obratiti dovoljno pažnje na format glasačkih listića i druge elemente interakcije birača sa tehnologijom, kao i na neophodne opise hardvera i softvera NTG sistema. Od kratkoročnih posmatrača, kao ni od dugoročnih posmatrača, se ne može očekivati niti zahtijevati da poznaju tehnologiju. Njihova obuka treba da bude usredsrijeđena na to kako da posmatraju pravilan i bezbjedan rad sistema NTG na dan izbora tako da mogu da utvrde bilo kakve razlike u praksi na biračkim mjestima.

U informativni paket za kratkoročne posmatrače treba uključiti poseban odjeljak o elektronskom glasanju. Time će se kratkoročnim posmatračima pomoći da procijene stepen spremnosti službenika na biračkom mjestu da koriste opremu, kao i stepen povjerenja birača i njihovo razumijevanje postupaka. Pitanja u vezi sa učinkom sistema elektronskog glasanja treba da budu uključena u formular za posmatranje koji će kratkoročni posmatrači popunjavati. Pošto kratkoročni posmatrači možda uopšte nijesu upoznati sa NTG-om, formulari za posmatranje koje koriste kratkoročni posmatrači moraju biti pažljivo i jasno osmišljeni tako da se dobiju relevantne, korisne informacije i da se izbjegne eventualna pristrasnost. Kada se NTG koriste u kombinaciji sa tradicionalnim procesima glasanja, glavni tim i dugoročni posmatrači treba da budu pažljivi u smislu da obezbijede da se kratkoročni posmatrači obuče i rasporede tako da ne poklanjaju nesrazmjernu pažnju pitanjima elektronskog glasanja.

Od kratkoročnih posmatrača može se zatražiti da posmatraju veliki broj aspekata elektronskog glasanja tokom procesa glasanja. Ključni skup pitanja se odnosi na tajnost glasanja, skladištenje NTG uređaja, upotrebljivost NTG uređaja, bezbjednost, poštovanje procedura od strane službenika na biračkim mjestima i način na koji službenici rješavaju probleme koji se javljaju.

Postavka biračkih mjesta će biti jedan od prvih procesa koje kratkoročni posmatrači posmatraju (iako to mogu uraditi dugoročni posmatrači ako su NTG uređaji postavljeni na biračkim mjestima prije dana izbora). Kratkoročni posmatrači treba da izvještavaju o tome da li je proces postavljanja u skladu sa prethodno utvrđenim protokolima, kao i o koracima preduzetim da bi se obezbijedilo da elektronska memorija ne sadrži glasove prije početka glasanja. Kratkoročni posmatrači takođe treba da posmatraju sva testiranja koja se odvijaju tokom postavljanja, bilo da se ona odnose na opremu za glasanje ili na prenos podataka na centralni server.

Kratkoročni posmatrači treba da posmatraju gdje se uređaji čuvaju i kako je biračima omogućeno da u tajnosti označe glasačke listiće. Potencijalni problemi, na koje treba obratiti pažnju u tom pogledu, su neadekvatno skladištenje, nedostatak glasačkih kabina ili drugih načina ograđivanja kojima se obezbjeđuje tajnost ili pretjerano sjajni računarski ekrani koji drugima onemogućavaju da vide kako je birač glasao. Drugi važan faktor je način na koji službenici zaduženi za izbore pomažu biračima uz pitanje da li takva pomoć potencijalno krši tajnost glasanja.

Kratkoročni posmatrači treba da procijene u kojoj mjeri izgleda da birači lagodno koriste mašine. Kratkoročni posmatrači treba da obrate pažnju da li značajan broj birača treba pomoć službenika na biračkom mjestu ili drugih birača, ili biračima treba neuobičajeno mnogo vremena za glasanje. Upotrebljivost i funkcionisanje VVPAT uređaja treba takođe razmotriti, ako je neophodno. Kratkoročni posmatrači će možda nakratko htjeti da porazgovaraju sa biračima van biračkih mjesta i da čuju njihova iskustva i stavove u vezi sa procesom glasanja upotrebom NTG. Pristupačnost NTG-a za osobe sa invaliditetom, starije osobe ili osobe koje govore manjinskim jezicima je još jedan važan aspekt upotrebljivosti sistema.

Fizička bezbjednost NTG uređaja na biračkom mjestu je treće pitanje. To podrazumijeva ko ima pristup glasačkoj opremi i drugim komponentama sistema na biračkom mjestu i da li serviseri imaju pristup mašinama bez prisustva članova izbornog tijela. Kratkoročni posmatrači takođe treba da posmatraju da li se primjenjuju mjere bezbjednosti, kao što su pečati postavljeni preko spoljnih interfejsa, koje inače treba da se primjenjuju. Pored toga, kratkoročni posmatrači treba da provjere (koristeći serijske brojeve ili druge jedinstvene kriterijume identifikacije) da li su NTG uređaji na biračkim mjestima zapravo oni koji treba da budu tamo raspoređeni (gdje su ove informacije dostupne).

Što se tiče sprovođenja procesa glasanja, kratkoročni posmatrači treba da prate da li se službenici zaduženi za izbore pridržavaju utvrđenih procedura ili odstupaju od njih, što bi moglo ugroziti integritet procesa. Ovo uključuje situacije u kojima se NTG koristi kao alternativno glasačko sredstvo koje zahtijeva da se posebna pažnja obrati na birački spisak kako bi se izbjeglo višestruko glasanje. Kratkoročni posmatrači takođe treba da pokušaju da procijene koliko službenici zaduženi za izbore razumiju NTG. Treba da se raspitaju koliko je opširna bila obuka koju su službenici završili i da obrate pažnju da li su priručnici u vezi sa NTG-om prisutni na biračkom mjestu i da li ih službenici koriste. Kratkoročni posmatrači treba da zatraže od domaćih posmatrača ili predstavnika političkih stranaka da iznesu svoje stavove o procesu na biračkom mjestu i o tome u kojoj mjeri su u stanju da posmatraju taj proces.

Ako sprovođenje elektronskog glasanja omogućava biračima na biračkom mjestu da biraju između elektronskog glasanja i glasanja na papiru, kratkoročni posmatrači treba da razmotre način na koji se ovaj postupak vodi, uključujući i to da li birači mogu slobodno da biraju svoj metod glasanja ili im službenici na biračkom mjestu ili drugi pojedinci preporučuju neku konkretnu metodu glasanja. Takođe je važno primjetiti da li su birači označeni prema metodi glasanja na biračkim spiskovima i da li je broj birača koji koriste svaku od metoda usaglašen tokom procesa zatvaranja.

Kratkoročni posmatrači treba da posmatraju, ako je neophodno, kako službenici rješavaju probleme koji nastaju sa sistemom. Treba da primijete u čemu se čini da je problem, koliko dugo treba da se on riješi, da li je rješenje djelotvorno i u skladu sa propisima. Tu se podrazumijevaju kašnjenja u otvaranju biračkih mjesta zbog dužeg vremena postavljanja. Kratkoročni posmatrači treba da procjeni uticaj na proces glasanja na posmatranom biračkom mjestu; ako elektronski sistem ne radi, na primjer, da li je biračima data mogućnost da glasaju na papirnim glasačkim listićima ili su odbijeni? Ako sistem prestane da radi, funkcionise neuobičajeno ili se postupci u vezi sa funkcionisanjem sistema sprovode na odgovarajući način, kratkoročni posmatrači treba

da posmatraju da li je incident zapisan u protokolu biračkog mjesta koji treba dostaviti višem nivou izborne komisije i da li se ovaj prenos stvarno odvija.

Kratkoročni posmatrači treba da posmatraju zatvaranje biračkog mjesta i da li se to radi u skladu sa procedurama. Ti postupci treba da uključe odgovarajuće dokumentovanje postupanja, prekid obrade glasova, početak brojanja, rad bilo kojeg mehanizma za testiranje i provjeru i svaku proceduru potrebnu za provjeru integriteta rezultata. Treba da posmatraju da li je protokol konačnog rezultata odštampan i stavljen na raspolaganje posmatračima i predstavnicima političkih partija i kandidata i postavljen na biračkom mjestu radi uvida javnosti. Kratkoročni posmatrači treba da posmatraju kako se rezultati prenose na izborne komisije višeg nivoa, bez obzira da li se to radi elektronskom komunikacijom ili isporučivanjem hardverskih elemenata (poput memorijskih kartica ili CD-ROM-a).

Ako postoji neposredna revizija papirnih zapisa radi provjere rezultata, kratkoročni posmatrači treba da prate i izvještavaju o bilo kom mehanizmu provjere i postupcima revizije papirnih zapisa sačinjenih tokom upotrebe NTG-a. Posmatranje toga je od presudnog značaja za ocjenu NTG-a i treba da odgovori na pitanje da li se to ručno prikupljanje papirnih zapisa vrši na transparentan i odgovoran način. Kratkoročni posmatrači takođe treba da prate da li su otkrivene neusaglašenosti u rezultatima procesa elektronskog tebaliranja. Oni takođe treba da prijave šta se radi u takvim slučajevima i kakvo objašnjenje tih nedosljednosti daju nadležni organi.

Moguća pitanja:

- ⊖ Da li se javljaju problemi prilikom postavljanja NTG uređaja na biračkim mjestima? Ako se javljaju, da li su službenici zaduženi za izbore sposobni da ih riješe? Da li se biračka mjesta mogu otvoriti na vrijeme?
- ⊖ Koji su koraci preduzeti kako bi se osiguralo da elektronska memorija ne sadrži glasove prije početka glasanja? Da li je to moguće provjeriti?
- ⊖ Da li postavljanje NTG uređaja na biračkom mjestu štiti tajnost glasanja? Da li službenici zaduženi za izbore obezbjeđuju da birači označavaju svoje glasačke listiće u tajnosti, čak i ako je biračima potrebna pomoć u korišćenju uređaja?
- ⊖ Izgleda li da birači razumiju kako NTG uređaji funkcionišu? Koji broj birača traži pomoć kako bi završili proces glasanja? Da li neki birači prekidaju postupak nakon što su ga započeli, ali prije nego što su završili glasanje?
- ⊖ Da li birači sami pristupaju NTG uređajima? Da li službenici zaduženi za izbore sprječavaju dva ili više birača da istovremeno koriste NTG uređaje?
- ⊖ Ima li gužve? Koliko dugo birači moraju da čekaju da bi glasali? Da li postoji dovoljan broj uređaja koji bi mogli da obezbijede prihvatljivo vrijeme čekanja?
- ⊖ Da li su osobe sa invaliditetom i starije osobe sposobne da koriste uređaje bez pomoći? Ako se manjinski jezici koriste u procesu glasanja, da li im se može pristupiti bez problema?
- ⊖ Ako bilo koji spoljni priključak ili drugi elementi NTG uređaja treba da budu zapečaćeni tokom glasanja, mogu li kratkoročni posmatrači da provjere da li su pečati na mjestu?

<p>☞ Da li neki službenici zaduženi za izbore ili tehničari rukuju ili upravljaju NTG uređajima u prisustvu posmatrača? Ako da, zbog čega?</p>
<p>☞ Da li se službenici pridržavaju utvrđenih postupaka ili odstupaju od postupaka? Iz kojih razloga?</p>
<p>☞ Koliko dobro se čini da službenici na biračkom mjestu razumiju proces? Da li su u stanju da riješe probleme ako je potrebno? Ako ne, postoje li tehničari koji su odgovorni za rješavanje problema? Ako postoje problemi sa uređajima dok su kratkoročni posmatrači prisutni, da li su oni zabilježeni u zvaničnom protokolu i onda propisno prosljeđeni?</p>
<p>☞ Ako NTG nijesu na raspolaganju više od nekoliko minuta, da li birači glasaju na papirnom glasačkom listiću ili moraju da sačekaju da se uređaj zamijeni? U slučaju skenera glasačkih listića, da li se glasovi deponuju u privremenoj glasačkoj kutiji? Da li neki birači napuštaju biračko mjesto bez glasanja?</p>
<p>☞ Kakvi su stavovi domaćih posmatrača i predstavnika političkih partija ili kandidata o procesu glasanja na biračkom mjestu?</p>
<p>☞ Da li se poštuju procedure zatvaranja glasanja? Da li je papirna kopija rezultata za svaki uređaj i po svakom biračkom mjestu odštampana i stavljena na raspolaganje posmatračima i predstavnicima političkih partija? Da li su te kopije javno objavljene?</p>
<p>☞ Kako su rezultati biračkog mjesta prenijeti na viši nivo izborne administracije? Da li su poštovane procedure za takav prenos? Ako nisu, zašto ne?</p>
<p>☞ Da li su neposredne revizije rezultata sprovedene na biračkom mjestu?</p>
<p>☞ Da li birači imaju izbor između glasanja elektronskim putem ili na papiru? Da li su primorani da koriste bilo koju mogućnost?</p>
<p>☞ Šta se dešava sa evidentiranim glasovima nakon dana izbora? Da li su jedinice za skladištenje sistema NTG očišćene i, ako jesu, ko to radi?</p>

ROBERT KRUMER

Posmatrači nadgledaju brojanje rezultata glasanja u Ruskoj Federaciji, 2006. godine

7

Izveštavanje: procjene i preporuke

Od suštinske je važnosti da izvještavanje IPM-a o svim aspektima izbornog procesa bude činjenično, tačno i uravnoteženo. Kada se koriste NTG, procjene ovih tehnologija treba da doprinesu sveukupnoj procjeni izbornog procesa. Ova procjena takođe treba da bude osnov za sve preporuke koje IPM može dati u ovoj oblasti kako bi pomogla državama učesnicama OEBS-a u poboljšanju njihovih izbornih procesa u skladu s preuzetim obavezama.

Kada se u izborima upotrebljavaju NTG, izvještaji IPM-a će sadržati odjeljak posvećen ovom aspektu izbora. Iako će svaki član glavnog tima imati zaduženja u pogledu prikupljanja informacija o upotrebi NTG-a, analitičar NTG-a će biti primarno odgovoran za konsolidaciju ovih informacija, njihovu analizu i sačinjavanje relevantnog odjeljka.

Cilj ovog odjeljka je da objasni i procijeni funkcije sistema NTG. Izvještavanje treba da bude što sažetije i mora biti razumljivo za laičku javnost, ali dovoljno detaljno da prikaže nijanse u razumijevanju. Iako bi možda bilo neophodno uključiti neke tehničke detalje o sistemu, oni se uglavnom moraju navesti u fusnotama ili priložima. U izvještavanju IPM-a o upotrebi NTG-a treba da se utvrde pozitivni elementi procesa, kao i sve slabosti sistema. IPM treba da ima u vidu da se upotreba NTG-a ne može posmatrati izolovano, već kao dio šireg izbornog procesa. Prilikom izrade procjena, treba razmotriti kako implementacija NTG-a utiče na druge aspekte procesa.

Mnoge od procjena upotrebe NTG-a moraju sačiniti razni članova glavnog tima. Pravni analitičar treba da saraduje sa analitičarem NTG-a da bi procijenio da li zakonski okvir adekvatno uređuje upotrebu NTG-a i da li je bilo prigovora i žalbi koje utiču na NTG. Zajedno sa političkim i medijskim analitičarima, analitičar NTG-a će procijeniti politički i javni diskurs o upotrebi NTG-a. Zajedno sa dugoročnim posmatračima, analitičar NTG-a će procijeniti bilo kakve regionalne razlike u korišćenju NTG-a, kao i sve probleme upotrebljivosti i testiranja. Istovremeno će politički analitičar i dugoročni posmatrači, zajedno sa analitičarem NTG-a, procijeniti mišljenja političkih partija, kandidata i drugih aktera u izbornom sistemu, a izborni analitičar će procijeniti povratne informacije o NTG-u koje dostavlja izborna administracija.

Osnova za izradu procjena i preporuka o NTG-u su obaveze koje se preuzimaju u okviru OEBS-a. Gdje je to prikladno, takođe treba razmotriti relevantnu međunarodnu dobru praksu, posebno kada se odnosi na detaljne aspekte NTG-a. Takve procjene treba da uključe i važeće domaće zakonodavstvo.

Preuzete obaveze i standardi mogu se rezimirati u sedam načela o kojima se govori u odjeljku pod naslovom O ovom priručniku. Ocjene, zaključci i preporuke izborne posmatračke misije o upotrebi NTG-a na datim izborima treba da se odnose na ova načela. Sve ovo treba uzeti u obzir kada misija procjenjuje stepen u kojem je upotreba NTG-a u skladu sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a.

Misija treba da da relevantne preporuke o tome kako se upotreba NTG može poboljšati, kroz modifikacije sistema, promjene u njegovom upravljanju ili implementaciji ili kroz izmjene i dopune zakona.

Od ključnog je značaja da se takve preporuke dobro osmisle, dobro formulišu i da budu u skladu sa gore navedenim načelima. Preporuke o izborima u konačnom izvještaju su vodeći kriterijumi bilo kog izbornog procesa i praćenja prije održavanja sljedećih izbora.

Iako je važno da preporuke budu smislene i primjenljive, takođe je ključno da preporuke koje se tiču NTG-a budu razumljive onima koji nijesu specijalizovani za tu oblast. Preporuke treba potkrijepiti konkretnim nalazima nedostataka i mogućnostima za poboljšanje postojeće prakse kako bi se ona uskladila sa dobrom praksom. Takođe je važno da preporuke nisu međusobno kontradiktorne i da su koherentne.

U svakom nizu preporuka, neke će uopšteno biti prioritete preporuke za rješavanje suštinskih promjena od veće hitnosti ili važnosti. Potrebno je izvršiti uravnoteženu procjenu da li se bilo koja preporuka u vezi sa NTG kvalifikuje kao prioriteta preporuka.

Kada su nedostaci ozbiljniji i vjerodostojnost rezultata nije moguća ili kada nastavak upotrebe NTG-a izgleda kao da urušava povjerenje javnosti u izborni proces, IPM može odlučiti da preporuči da se razmisli da li će se NTG upotrebljavati dok se problemi ne riješe.

OEBS/ROBERT KORNBERG

Službenik zadužen za izbore obučava administratore izbora o upotrebi elektronske mašine za glasanje u Sjedinjenim Državama, 2006. godine

8

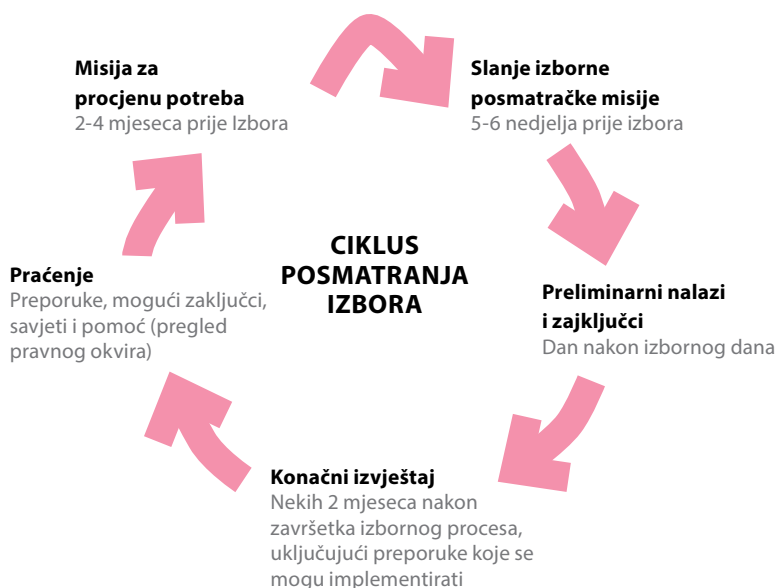
Praćenje

Uspješno praćenje sprovođenja preporuka u velikoj mjeri zavisi od političke volje za poboljšanje izbornog procesa prije sljedećih izbora. Države učesnice OEBS-a su se više puta obavezale da će poštovati preporuke i naglasile ulogu KDILJP-a u pružanju pomoći.²⁷ Države učesnice sve više izvještavaju organe OEBS-a o iskustvima u sprovođenju preporuka KDILJP-a u vezi sa izborima. Međunarodne organizacije za posmatranje izbora, potpisnice Deklaracije o načelima međunarodnog posmatranja iz 2005. godine, takođe sve više naglašavaju važnost sprovođenja

27 Deklaracija sa samita OEBS-a, stav 26, „Izbori“, Istanbul, 19. novembar 1999. godine; Ministarski savjet OEBS-a, Odluka br. 5/03, „Izbori“, Mاستriht, 1-2. decembar 2003. godine; Ministarski savjet OEBS-a, Odluka br. 19/06, „jačanje djelotvornosti OEBS-a“, Brisel, 4-5. decembar 2006. godine; vidjeti sve na <<http://www.osce.org/mc/66113>>.

preporuka, od strane vlada i međunarodne zajednice, koje bi mogle izgraditi podstrek u ovom procesu, a idealno bi bilo da se to desi kroz koordinaciju aktivnosti koje treba da uslijede.²⁸

U skladu sa Priručnikom KDILJP-a za posmatranje izbora, posmatranje izbora nije samo po sebi cilj, već mu je namjera da pomogne državama učesnicama OEBS-a u izvršavanju njihovih obaveza vezanih za izbore. Korisnost aktivnosti posmatranja izbora može se maksimalno uvećati samo ako se preporukama posveti puna i ozbiljna pažnja i ako se djelotvorno primjenjuju. Djelotvoran proces praćenja može poboljšati uticaj i korisnost aktivnosti posmatranja izbora. To je sastavni dio izbornog ciklusa i treba da otpočne čim se objavi konačni izvještaj sa preporukama.

Slika 1: Ciklus posmatranja izbora

Nakon objavljivanja konačnog izvještaja sa preporukama, KDILJP odlazi u naknadnu posjetu kako bi predstavio konačni izvještaj i preporuke zainteresovanim stranama na izborima. Ove posjete predstavljaju prvi korak u sveobuhvatnom procesu praćenja i služe kao podsjetnik državama učesnicama OEBS-a da u periodu između izbora poboljšaju svoje izborne procese u skladu sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a. Pored toga, ove posjete pružaju bolje razumijevanje spremnosti i sposobnosti država da se u budućnosti pozabave određenim preporukama. Ove posjete u kojima se predstavljaju konačni izvještaji takođe služe kao podsjetnik stručnosti i sposobnosti KDILJP-a da pomogne tako što će dati komentare na nacрте zakona koji uključuju elemente NTG-a ili pružiti stručne savjete u određenim tehničkim aspektima NTG-a u izbornom procesu.

28 „Deklaracija o načelima međunarodnog posmatranja izbora i Kodeks ponašanja za međunarodne posmatrače izbora”, Ujedinjene nacije i drugi, Njujork, 27. oktobar 2005.godine <<http://www.osce.org/odihr/elections/16935>>.

Nakon predavljanja konačnog izvještaja IPM-a, naknadne posjete pružaju priliku da se detaljnije istraže različiti aspekti pomoći koju bi mogao da pruži KDILJP. Te naknadne posjete fokusiraju se na tehničku podršku državi učesnici i sadrže detaljniju tehničku procjenu, kao i preporuke za oblasti u kojima postoji zabrinutost. Primjeri uključuju pružanje tehničkih savjeta za poboljšanje transparentnosti, bezbjednosti i mogućnosti provjere NTG-a koje se koriste u izbornom procesu. Naknadne procjene su prilagođene procjeni KDILJP-a i predstavljaju najdjelotvorniji način sprovođenja ranijih preporuka.

Pomoć u praćenju sprovođenja preporuka u vezi sa NTG-om može biti u obliku savjeta državi učesnici o tome kako da bolje pristupi pitanju NTG-a. Tim savjetima se može procijeniti kontekst prije ili odmah nakon donošenja odluke o korišćenju sistema NTG i oni mogu pomoći u procjeni opšte izvodljivosti ovakvog poduhvata. Ova procjena uvijek treba da uključi kompletnu procjenu kako elektronskih, tako i ne-elektronskih mogućnosti glasanja. Pravna mišljenja predstavljaju drugu oblast u kojoj se može pružiti pomoć, često putem dostavljanja komentara na nacrt izbornog zakonodavstva koje se odnosi na NTG. Treće, stručne posjete mogu se obaviti da bi se procijenila pilot ugradnja NTG-a ili glasanja putem interneta. Kao i uvijek, KDILJP je spreman da pomogne državama učesnicama u ovim nastojanjima, na njihov zahtjev.

Moguća pitanja:

- ➡ Da li su planirane ili su već u toku promjene koje uključuju NTG, i ako jesu, koje su to promjene i da li su u skladu sa ranijim preporukama i međunarodnom dobrom praksom?
- ➡ Da li postoji mogućnost da KDILJP pomogne u praćenju preporuka o NTG-u?
- ➡ Koja vrsta pomoći bi bila najpogodnija za podršku državi učesnici i njenim institucijama da ispune prethodne preporuke i unaprijede svoj izborni proces u skladu sa obavezama preuzetim u okviru OEBS-a u odnosu na NTG?

Prilozi

Prilog A: Korisna terminologija

Kad god se radi o korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija u izbornom procesu važno je jasno razumjeti terminologiju i postupke vezane za NTG, naročito zato što je to tehnički i složen proces. U sljedećim definicijama objašnjeni su najčešće korišćeni termini povezani sa NTG-om. Članovi ključnih timova treba da usvoje dosljednu terminologiju u svom izvještavanju kako bi izbjegli zabunu u odnosu na ono što je posmatrano.

- ❑ **Revizija** je procjena da li sistem ispunjava unaprijed definisane kriterijume. Rezultat ove ocjene može biti izvještaj o provjeri ili sertifikat.
- ❑ **Kriptografija** je tehnika kojom se održava bezbjednost komunikacije (podataka) u odnosu na bilo koje treće lice.
- ❑ **Uništavanje podataka** je metod kojim se podaci čine neupotrebljivim, kada više nijesu potrebni, na način da se ne mogu povratiti. Ovo se može uraditi na različite načine, najčešće putem magnetnog, fizičkog ili termičkog uništavanja medijuma za čuvanje.
- ❑ **Digitalni potpis** je matematička funkcija koja omogućava svakome da provjeri autentičnost i integritet date poruke, datoteke ili softvera. Dokazuje da je potpis stavio poznati potpisnik (autentičnost) i da potpis nije promijenjen od momenta potpisivanja (integritet).
- ❑ **Distribuirano odbijanje pristupa** (eng. distributed denial of service or dDoS) je napad na računarski sistem ili mrežu u kojem se jednostavni automatizovani zahtjev ponavlja na veoma visokoj frekvenciji, s ciljem preopterećenja veze ili računarskih kapaciteta.
- ❑ **Provjera od početka do kraja** (eng. End-to-end verifiability) je funkcionalnost sistema NTG koja omogućava potvrdu rezultata na opštoj i/ili pojedinačnoj osnovi. Sistemi sa opštom provjerom obezbjeđuju sredstva nezavisnoj trećoj strani kako bi ona ustanovila da je rezultat izbora prijavljen pošteno i bez manipulacije, putem ručnog ili matematičkog pregleda. Na pojedinačnom nivou, biračima se daje mogućnost da provjere da li su njihovi glasovi zabilježeni onako kako su glasali, da li su ispravno pohranjeni i (idealno) da li su prebrojani kao zabilježeni.
- ❑ **Upad** je aktivnost čija namjera je da se saznaju i iskoriste slabosti u računarskom hardveru, softveru ili računarskim mrežama koje bi mogle omogućiti neovlašćeno korišćenje sistema.
- ❑ **Ključni događaj potpisivanja** je sastanak (uglavnom kod glasanja putem interneta) u kojem članovi organa za upravljanje izborima kreiraju tajni elektronski „ključ“ koji se koristi za zaštitu integriteta elektronskog glasanja. Ovaj ključ se često dijeli na nekoliko djelova koji se čuvaju na odvojenim pametnim karticama, a zatim ih zadržavaju pojedinačni članovi izbornog tijela sve do završetka izbora. Tada se ovi članovi ponovo sastaju

da svoje djelove ključa sastave, da otvore elektronsku glasačku kutiju i započnu dešifrovanje elektronskih glasova, slično procesu zatvaranja i brojanja glasačkih listića.

- ❑ **Razdvajanje zaduženja** znači da su najmanje dva lica zadužena da istovremeno rade na sistemu čime se obezbeđuje uzajamna kontrola postupanja u cilju sprječavanja zloupotreba.
- ❑ **Izvorni kod** je tekst koji ljudi mogu čitati, a koji je napisan na određenom računarskom jeziku koji se lako može prevesti u skup računarskih uputstava, odnosno u program koji se može izvršiti.
- ❑ **Upotrebljivost** se definiše kao analiza jednostavnosti korišćenja i učenja tehnologije.
- ❑ **Akreditivi birača** mogu biti lične karte glasača; jedinstvene, jednokratne lozinke; pametne kartice; ili druga sredstva za nedvosmisleno identifikovanje korisnika kao kvalifikovanog birača.
- ❑ **Papirni trag revizije koji je provjerio birač** (eng. Voter-verified, paper audit trails ili skraćeno VVPAT) podrazumijeva papirne zapise zadržane u elektronskim sistemima glasanja koji biraču omogućavaju da potvrdi da je glasanje zabilježeno, idealno prije nego što se glasanje zapravo završi; sistemi sa VVPAT-om nude mogućnost da se glasovi ručno ponovo prebroje.

Prilog B: Kontrolna lista važnih pitanja

- U kojem okruženju su NTG uvedene? Da li je održana javna rasprava o neophodnosti i modalitetima NTG-a? Da li je postojao sveukupni politički dogovor ili su postojale podijeljenosti u vezi sa ovim pitanjem? Da li je postojalo javno povjerenje u izborni proces i izbornu administraciju prije uvođenja elektronskog glasanja?
- Da li su NTG uvedene postepeno, sa dovoljno vremena da se otkriju i isprave potencijalni problemi, kao i da se birači upoznaju sa sistemom?
- Kako se izborni proces u kojem se upotrebljava sistem NTG upoređuje sa procesom zasnovanim na papiru u smislu ispunjavanja osnovnih načela za istinske, demokratske izbore? Koja je dodatna vrijednost korišćenja NTG-a u zemlji? Da li postoje planovi za nepredviđene situacije u slučaju da dođe do kvara tehnologije?
- Ako se koristi zajedno sa sistemom glasačkog listića, kako upotreba NTG-a utiče na sprovođenje preostalog dijela izbornog procesa?
- Da li je sistem NTG sertifikovan u transparentnom postupku od strane kvalifikovanog nezavisnog tijela, u skladu sa domaćim zakonodavstvom i međunarodnom dobrom praksom?
- Da li su sistem NTG i njegove komponente sveobuhvatno testirane prije uvođenja i periodično nakon toga?
- U kojoj mjeri birači, administratori i posmatrači izbora mogu da razumiju i koriste sistem? Koje su vještine potrebne da bi oni postali edukovani korisnici? Koja vrsta obuke ili edukacije birača bi mogla izgraditi ove vještine?
- Da li je pojedincima ili grupama, uključujući političke partije i domaće posmatrače, zakonom dozvoljeno da obavljaju sopstvena testiranja, procjene ili preglede dokumentacije?
- Da li međunarodni posmatrači imaju potpun pristup procesu i dokumentaciji, uključujući sertifikate, testiranje, provjeru i izvještaje o reviziji?
- U kojoj mjeri postoji povjerenje javnosti da se korišćenje NTG-a na izborima sprovodi u skladu sa demokratskim načelima?
- Da li je tajnost glasačkog listića zagarantovana?
- Da li postoje bezbjednosni zahtjevi i procedure na svakom nivou sistema? Da li oni, u praksi, obezbjeđuju zaštitu od spoljne intervencije, unutrašnje manipulacije i kvara tehnologije?
- Da li je dobijen papirni zapis koji je provjerio birač kako bi se obezbijedilo da je izbor birača tačno evidentiran i da bi se posmatračima koji nemaju tehničku ekspertizu omogućilo da posmatraju ponovljeno brojanje? Ako nije, koje mjere obezbjeđuju opštu provjeru rezultata od početka do kraja?

- ❑ Da li zakonski okvir u potpunosti uzima u obzir implikacije novih tehnologija, uključujući adekvatne odredbe o pristupu posmatrača, reviziji sistema i drugim mjerama transparentnosti, i da li postoji mogućnost ponovljenog brojanja rezultata, obaveznih revizija rezultata i zakonskog osporavanja izbornih rezultata?
- ❑ Može li se izvršiti bilo kakva izmjena zakona ili prakse u pogledu NTG-a koja bi poboljšala sprovođenje izbora i izvršavanje obaveza preuzetih u okviru OEBS-a? Ako može, koje su to izmjene?
- ❑ Postoji li jasna podjela zaduženja između proizvođača, regulatornih agencija i službenika zaduženih za izbore da bi se u potpunosti obezbijedili odgovornost i djelotvoran odgovor u slučaju problema?

Prilog C: Kodeks ponašanja izbornih posmatrača OEBS-a/KDILJP-a

- ❑ Posmatrači će sačuvati strogu nepristrasnost pri izvršavanju svojih zaduženja i ni u jednom trenutku neće javno izražavati ili pokazivati bilo kakve predrasude ili preferencije u vezi sa domaćim organima, partijama, kandidatima ili u pogledu bilo kog spornog pitanja u toku izbornog procesa.
- ❑ Posmatrači će izvršavati svoja zaduženja nenametljivo i neće se miješati u izborni proces. Posmatrači mogu postavljati pitanja službenicima zaduženim za izbore i mogu im skrenuti pažnju na nepravilnosti, ali ne smiju davati uputstva niti poništavati njihove odluke.
- ❑ Posmatrači će ostati na dužnosti tokom cijelog izbornog dana, kao i za vrijeme posmatranja brojanja glasova i, ukoliko su takva uputstva data, i tokom faze izrade tabelarnog pregleda rezultata.
- ❑ Posmatrači će sve zaključke zasnivati na ličnim zapažanjima ili jasnim i ubjedljivim činjenicama ili dokazima.
- ❑ Posmatrači neće iznositi nikakve komentare u medijima u vezi sa izbornim procesom ili sadržajem svojih zapažanja, a svaki komentar u medijima će biti ograničen na uopštene informacije o posmatračkoj misiji i ulozi posmatrača.
- ❑ Posmatrači neće preduzimati nikakve nepotrebne ili neprikladne rizike. Bezbjednost svakog posmatrača preča je od svakog drugog pitanja.
- ❑ Posmatrači će svo vrijeme nositi propisanu identifikacionu oznaku koju je izdala država domaćin ili izborna komisija i identifikovaće se svakom nadležnom organu na zahtjev.
- ❑ Posmatrači će poštovati sve domaće zakone i pravila
- ❑ Posmatrači će iskazivati najviši stepen lične diskrecije i profesionalnog ponašanja u svakom trenutku.
- ❑ Posmatrači će prisustvovati svim potrebnim sastancima i kratkim usmenim izvještavanjima misije i držati se plana raspoređivanja i svih drugih uputstava koja je dala izborna posmatračka misija KDILJP-a.

Prilog D: Izabrane obaveze preuzete u okviru OEBS-a, dokumenti dobre prakse i relevantni sudski predmeti

Obaveze u okviru OEBS-a u vezi sa izborima

Dokument iz Kopenhagena iz 1990. godine. (obaveze koje se konkretno odnose na izbore)

- (6) Države učesnice izjavljuju da je volja naroda, slobodno i pravično izražena kroz povremene i istinske izbore, osnov autoriteta i legitimiteta svake vlade. Shodno tome, države učesnice će poštovati pravo svojih građana da učestvuju u upravljanju svojom zemljom, neposredno ili putem predstavnika koje slobodno biraju u poštenim izbornim procesima. One priznaju svoju odgovornost da odbrane i zaštite, u skladu sa svojim zakonima i međunarodnim obavezama o ljudskim pravima, demokratski poredak koji je slobodno uspostavljen putem volje naroda od djelovanja lica, grupa ili organizacija koje su angažovane u terorizmu ili nasilju ili odbijaju da se odreknu terorizma ili nasilja u cilju rušenja tog poretka ili poretka druge države učesnice.
- (7) Da bi se obezbijedilo da volja naroda služi kao osnov ovlašćenja vlade, države učesnice će
- (7.1) - održavati slobodne izbore u prihvatljivim vremenskim razmacima, kako je utvrđeno zakonom;
 - (7.2) - dozvoliti da se svi mandati u najmanje jednom domu nacionalne zakonodavne vlasti slobodno ospore glasanjem građana;
 - (7.3) – jemčiti opšte i jednako pravo glasa punoljetnim građanima;
 - (7.4) - obezbijediti tajno glasanje ili ekvivalentan postupak slobodnog glasanja, kao i pošteno brojanje i izvještavanje i objavljivanje zvaničnih rezultata;
 - (7.5) - poštovati pravo građana da se kandiduju za političku ili javnu funkciju, pojedinačno ili kao predstavnici političkih partija ili organizacija, bez diskriminacije;
 - (7.6) - poštovati pravo pojedinaca i grupa da u potpunoj slobodi osnuju svoje političke stranke ili druge političke organizacije i da pruže tim političkim strankama i organizacijama potrebne pravne garancije kako bi im omogućile da se međusobno nadmeću na osnovu jednakog tretmana pred zakonom i od strane vlasti;
 - (7.7) - obezbijediti da zakon i djelovanje javne politike omoguće sprovođenje političkih kampanja u pravičnoj i slobodnoj atmosferi u kojoj upravni akt, nasilje ili zastrašivanje ne zabranjuju strankama i kandidatima da slobodno iznesu svoje stavove i kvalifikacije,

niti sprječavaju birače da o njima budu informisani i da o njima raspravljaju, ili da glasaju bez straha od odmazde;

(7.8) - obezbijediti da ne postoje nikakve pravne ili administrativne prepreke za nesmetani pristup medijima bez diskriminacije po bilo kom osnovu za sve političke grupe i pojedince koji žele da učestvuju u izbornom procesu;

(7.9) - obezbijediti da kandidati koji dobiju neophodan broj glasova predviđenih zakonom propisno stupe na funkciju i ostanu na funkciji dok njihov mandat ne istekne ili se drugačije ne završi na način koji je propisan zakonom u skladu sa demokratskim parlamentarnim i ustavnim postupcima.

- (8) Države učesnice smatraju da prisustvo posmatrača, kako stranih tako i domaćih, može poboljšati izborni proces država u kojima se održavaju izbori. Zbog toga pozivaju posmatrače iz druge države učesnice KEBS-a i odgovarajućih privatnih institucija i organizacija koje to žele da prate tok njihovog nacionalnog izbornog postupka, u mjeri u kojoj to dozvoljava zakon. Takođe će nastojati da omoguće sličan pristup izbornim postupcima koji se održavaju ispod državnog nivoa. Ti posmatrači se obavezuju da se neće miješati u izborni proces.

Dokument iz Moskve iz 1991. godine

- (24) Države učesnice ponovo potvrđuju pravo na zaštitu privatnog i porodičnog života, prebivališta, prepiske i elektronske komunikacije. Da bi se izbjeglo bilo kakvo neodgovarajuće ili proizvoljno uplitanje države u domen pojedinca, što bi bilo štetno za bilo koje demokratsko društvo, ostvarivanje ovog prava podliježe samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i usaglašena sa međunarodno priznatim standardima ljudskih prava. Konkretno govoreći, države učesnice će obezbijediti da se pretresi i zapljene lica i privatnih prostorija i imovine odvijaju samo u skladu sa standardima koji su pravosnažno primjenjivi.

Dokumenti dobre prakse

Gustavo Aldana, *Posmatranje upotrebe tehnologija u izborima: priručnik za misije OAD-a za posmatranje izbora* (Vašington: Generalni sekretarijat Organizacije američkih država) 2010), <<http://www.oas.org/es/sap/docs/Technology%20English-FINAL-4-27-10.pdf>>.

Suzana Karls, *Priručnik o elektronskom glasanju, Ključni koraci u implementaciji izbora elektronskim putem* (Strazbur, Savjet Evrope, 2011. godine) < http://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/GGIS/E-voting/E-voting%202010/Biennial_Nov_meeting/ID10322%20GBR%206948%20E-voting%20handbook%20A5%20HD.pdf >.

Savjet Evrope, Rec(2004)11 „Preporuka Rec(2004)11 Savjeta ministara državama članicama u vezi sa pravnim, operativnim i tehničkim standardima za elektronsko glasanje“, Brisel, 30. septembar 2004. godine, <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>>.

Ben Goldsmit, *Elektronsko glasanje i tehnologije prebrojavanja glasova: Vodič za sprovođenje studija izvodljivosti* (Vašington: Međunarodna fondacija za izborne sisteme, maj 2011. godine), <http://www.ifes.org/~media/Files/Publications/Books/2011/Electronic_Voting_and_Counting_Tech_Goldsmith.pdf>.

„Vodič za sertifikaciju elektronskih sistema za glasanje“, Savjet Evrope, novembar 2011. godine, <http://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/GGIS/E-voting/Evoting%202010/Biennial_Nov_meeting/Guidelines_certification_EN.pdf >.

„Vodič za transparentnost elektronskih sistema za glasanje“, Savjet Evrope, novembar 2011. godine, <http://www.coe.int/t/dgap/democracy/activities/GGIS/E-voting/Evoting%202010/Biennial_Nov_meeting/Guidelines_transparency_EN.pdf >.

Priručnik za posmatranje elektronskog glasanja, drugo izdanje, (Atlanta: Carter Centar, 2012. godine), <http://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/democracy/des/Carter-Center-E_voting-Handbook.pdf>.

„Izveštaj o kompatibilnosti glasanja na daljinu i elektronskog glasanja sa standardima Savjeta Evrope“, Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), 12-13. mart 2004. godine, <<http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29012-e>>.

Ben Goldsmit i Holi Rutrauf, *Implementacija i nadgledanje elektronskog glasanja i tehnologija brojanja*, Vašington, IFES i NDI 2013. godine.

Sudski predmeti

Austrija: Ustavni sud, presuda od 13. decembra 2011. godine u vezi sa saveznim studentskim izborima 2009. godine (V86-96/11), <http://www.vfgh.gv.at/cms/vfghsite/attachments/7/6/7/CH0006/CMS1327398738575/e-voting_v85-11.pdf>.

Estonija: Komora za reviziju ustava, presuda od 1. septembra 2005. godine, u vezi sa peticijom predsjednika republike (3-4-1-13-05), <<http://www.nc.ee/?id=381>>.

Finska: Vrhovni upravni sud, presuda od 4. septembra 2009. godine u vezi sa opštinskim izborima u Finskoj 2008. godine (687/1/09), <<http://www.kho.fi/maatokset/46372.htm>>.

Njemačka: Savezni ustavni sud, presuda od 3. marta 2009. godine u vezi sa saveznim izborima za Bundestag 2005. godine (2 BvC 3/07, 2 BvC 4/07), <<http://www.bundesverfassungsgericht.de/en/press/bvg09-019en.html>>.

Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija za vrijeme izbora u značajnom je porastu posljednjih godina. Danas se u skoro svim izbornim procesima koriste nove tehnologije (od registracije birača do tabeliranja rezultata). Nove tehnologije takođe se koriste u glasanju i brojanju glasova u nekim zemljama, što je pokrenulo određena pitanja o tome koliko su te primjene u skladu sa obavezama preuzetim u okviru Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS) i ostalom dobrom praksom u demokratskim izborima.

Priručnik za *praćenje novih tehnologija u glasanju* osmišljen je tako da pruži osnovne smjernice svim izbornim posmatračkim misijama KDILJP-a o tome kako da posmatraju upotrebu novih tehnologija u glasanju tokom izbornih procesa. Izrađen je kao dio stalnog napora KDILJP-a da unaprijedi svoju metodologiju i poveća profesionalnost u praćenju određenih, specijalizovanih aspekata izbora. U priručniku su date praktične smjernice za integrisanje posmatranja novih tehnologija u glasanju u praksu posmatranja izbora. Ovaj priručnik predstavlja dopunu i stoga ga treba čitati zajedno sa *Priručnikom za posmatranje izbora KDILJP-a* (šesto izdanje) i drugim publikacijama KDILJP-a.

Osim korišćenja u okviru izbornih posmatračkih misija OEBS/KDILJP-a, priručnik je takođe široko primjenljiv u drugim međunarodnim naporima uložnim u posmatranje izbora i u radu građanskih grupa za posmatranje izbora.